

Partigångarnas illdåd

Allmogens klagomål mot frikompanierna under stora ofreden 1713–1721

Robert Stjernberg

Avhandling pro gradu i historia
Humanistiska fakulteten
Helsingfors universitet
Handledare: Henrik Meinander,
Henrika Tandefelt
November 2020

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty		
Humanistiska fakulteten		
Tekijä – Författare – Author		
Robert Waldemar Stjernberg		
Työn nimi – Arbetets titel – Title		
Partigångarnas illdåd – Allmogens klagomål mot frikompanierna under stora ofreden 1713–1721		
Oppiaine – Läroämne – Subject		
Historia (undervisning på svenska)		
Työn laji – Arbetets art – Level	Aika – Datum – Month and year	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages
Pro gradu-avhandling	November 2020	57
Tiivistelmä – Referat – Abstract		
<p>Under stora nordiska kriget, 1700–1721, ockuperades stora delar av området som utgör dagens Finland av den ryska armén. Denna tid har på senare tid fått namnet stora ofreden. Namnet syftar på de grymheter som befolkningen utsattes för av de ryska soldaterna samt hungersnöden och flyktingkrisen i området.</p> <p>Under försvaret av Östersjöprovinserna var den svenska armén dåligt förberedd och utrustad vilket ledde till upprättandet av frikompanier, ofta kallade partigångare, redan under ett tidigt skede av ockupationsfasen. Dessa frikompaniers uppgifter var att idka partisankrig mot ryssarna, samla information om fiendens rörelser samt beskatta befolkningen och rekrytera nya soldater. När stora delar av den östra riksdelen fallit i ryska händer efter slaget vid Storkyro 1714 drog sig dessa frikompanier upp till Norra Österbotten och Kajanaland. Detta område införlivades nämligen aldrig direkt i den ryska ockupationszonen utan förblev ett perifert ingenmansland som fortfarande åtminstone på papper verkade under det svenska rättssystemet.</p> <p>Denna pro gradu-avhandling behandlar klagomål, samt reaktionen på dem, som allmogen i detta område framförde till den svenska militärledningen angående frikompanierna som upprätthöll sig i deras socknar. De beskrev hur frikompanierna belastade dem hårt och anklagade dem i regel för precis samma brott som fienden, misshandel, stöld och mord. I klagomålen kommer det fram hur allmogen inte såg på dessa kronans män som vänner och förväntade sig inte få stöd av dem emot fiendens råder. Undersökningen har analyserat retoriken samt ”vi-de”-perspektivet i dessa klagomål. Allmogen föraktade dessa frikompanier då de även visste att fienden tog till hårda hämnsanktioner ifall de misstänkte allmogen ha samarbetat med dem.</p> <p>Den svenska militärledningen som upprätthöll sig i Västerbotten tog ställning till klagomålen och beordrade frikompanierna, speciellt kaptenerna Peter Långström och Lauri Kärki, emot vilka klagomålen var riktade, att sluta belasta befolkningen i området. På grund av dessa klagomål beslöt det även att frikompanikaptenen Långström skulle ställas till svars för de grymheter hans kompani beskylldes för. Domen tillämpades aldrig eftersom kungen kallade med frikompanikaptenen på fälttåg till Norge var bägge senare stupade. Efter det skickades en annan frikompanikapten, Salomon Enberg, till området bland annat för att utreda hur mycket allmogen hade belastats. Någon direkt utredning av de ursprungliga klagomålen skedde inte och Enberg fortsatte beskatta befolkningen samt göra råder mot fienden. Detta ledde till hämnsanktioner från ryssarnas sida vilket ytterligare belastade allmogen hårt. Frikompanierna kallades tillbaka till Västerbotten först 1720 då militärledningen fruktade att deras närvaro skulle hota allmogens trohet till den svenska kronan samt fredsfördraget med Ryssland som slöts 1721. Efter kriget framfördes ytterligare klagomål mot frikompanier under tingsrätter. För att skala ner materialet till en pro gradu-avhandling har därför de klagomål som framfördes under kriget samt reaktionen på dem legat i huvudfokus.</p> <p>I slutet på samma århundrade blev partigångaren Stefan Löfvings memoarer kända och bidrog starkt till den senare romantiseringen av stora ofredens partigångare. Under 1800-talet blev de kända figurer via Zacharias Topelius <i>Fältskäms berättelser</i> och de följde med som karaktärer i tidig nationalistisk litteratur under följande sekel.</p> <p>Denna forskning har hämtat fram en annan bild av stora ofredens partigångare. De var ingalunda de heroiska figurer som presenteras i litteraturen. De var grupper av yrkessoldater och rövare som behandlade befolkningen hårt och trotsade militärens order. Trots att de även delvis var fienden till besvär orsakade deras närvaro främst ytterligare lidande för den redan belastade allmogen.</p>		
Avainsanat – Nyckelord – Keywords		
Stora ofreden – frikompanier – partigångare – stora nordiska kriget		
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited		
Campusbiblioteket i centrum		

Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information

Innehåll

1. Inledning	4
1.1 Syfte, frågeställning och avgränsning	5
1.2 Källor och metod	6
1.3 Tidigare forskning	9
1.4 Begreppet ”stora ofreden”	11
2. Bakgrund	14
2.1 Stora nordiska kriget i Finland 1700–1714	14
2.2 Flykten från östersjöprovinserna och den ryska ockupationen	18
2.3 Frikompanier i Finland	24
3. Allmogens klagomål	30
3.1 ”Hielp oss ifrån Capitein Longströms händer ellerst döo vij alla jämerligen” – Paldamo 1717	30
3.2 Tio punkter om orättvisa – Pudasjärvi 1717	37
4. ”Förklaring jämta allwarlig åtwarning” – den svenska militärledningens svar och följder	43
5. Avslutning	50
Källor	52
Otryckta källor	52
Tryckta källor	52
Litteratur	52

1. Inledning

Stora nordiska kriget utkämpades mellan åren 1700 och 1721. I detta krig stred Sverige till största delen ensam mot sina grannländer: Danmark, Polen och Ryssland. Under krigets första år såg den svenska armén mycket framgång då Karl XII lyckades besegra såväl sina danska som sina ryska fiender. Krigslyckan vände dock efter ett utdraget fälttåg i Polen och Sachsen. Den svenska kungens beslut att fokusera sin kraft mot Polen och inte den ryska armén efter att han besegrat den vid Narva år 1701 innebar att Peter den store hade tid att omorganisera sina styrkor och slutligen besegra den svenska armén vid Poltava år 1709. Det långvariga fälttåget i Östeuropa gav den ryska tsaren möjlighet att förbereda ett anfall mot de svenska Östersjöprovinserna. År 1710 föll Viborg och efter slaget vid Storkyro i Österbotten år 1714 låg stora delar av den östra riksdelen i ryska händer och skulle ligga det fram till krigets slut. Under ockupationen drabbades allmogen av svält, sjukdom och våld från ryska soldater. Denna tid har i finsk historieskrivning fått namnet stora ofreden.

Under försvaret av Östersjöprovinserna var den svenska armén mycket dåligt utrustad och förberedd.¹ Därför gick den svenska försvarsplanen i området som är dagens Finland främst ut på att undvika större sammandrabbningar med den ryska armén och istället försöka försvåra dess framryckning. Detta skedde till exempel genom upprättandet av frikompanier vars uppgifter var att nedgöra ryska trupper, samla information om fiendearméns framryckning samt försvåra dess logistik genom olika former av sabotage. Dessa officiellt kallade fotdragoner var högst irreguljära både när de kommer till deras manskap och utrustning.² Frikompanierna bestod av allt från soldater som under offensiven tappat bort sig från sina regementen till lokala bönder och tvångsrekryterade brottslingar.³ Frikompanierna utrustades av den svenska armén och kompaniernas kaptener upprätthöll relativt regelbunden kontakt med den svenska militärledningen. När den östra riksdelen ockuperats drog sig frikompanierna norrut och opererade främst i norra Österbotten och Kajanaland som blivit ett ingenmansland mellan den svenska militärmakten och den ryska ockupationszonen. Här upprätthöll sig dessa frikompanier fram till 1720 då de kallades tillbaka av den svenska armén.

¹ Kujala 2001, 283.

² I källorna benämns soldaterna i frikompanierna såväl som fotdragoner och partigångare som med sitt finska namn *Kivekkäät*.

³ Vilkuna 2006, 93.

1.1 Syfte, frågeställning och avgränsning

Under 1800-talets nationella väckelse började författare, forskare och konstnärer söka efter nationens identitet ur det förflutna för att kunna bygga upp en egen finsk historia. Zacharias Topelius vände sig bland annat till den svenska stormaktstiden och beskriver i sitt välkända historiskt inspirerade verk *Fältskärens berättelser* finnars öden och bragder under denna tid. I bland annat berättelsen *Örnjagten* presenteras partigångarna Långström och Luukkonen som hjältemodiga, kungatrogna och nästan mytomspunna figurer. Denna topelianska bild av partigångarna följde länge med i litteraturen och populärhistorian. Partigångarna blev viktiga figurer och kom att romantiseras vidare i nationalistisk litteratur så som Kustaa Vilkonas *Tapani Löfvingin seikkailut* (1912), Santeri Ivalos *Suomalaisia sankareita* (1921) och Aarno Karimos *Kumpujen yöstä* (1932). Denna nationalromantisk-skönlitterära bild av stora ofredens frikompanier präglar det populärhistoriska presenterandet av dem än idag.

Under det sena 1800-talet publicerade Yrjö Koskinen och K. O. Lindeqvist de första heltäckande vetenskapliga verken angående stora ofreden och behandlade så även frikompanierna. Denna syn på ofreden var dock starkt präglad av tidens anda och har utmanats av modernare forskare. Trots att ofredsforskningen idag är omfattande och har tagit ett avstånd från såväl den lindeqvistska som den nationalromantiska synen på tiden har de svenska frikompanierna inte tidigare legat i huvudfokus i en vetenskaplig avhandling. Syftet med detta arbete är inte endast att för första gången presentera frikompanierna i en pro gradu-avhandling utan även att hämta fram en sida av dem som ofta förbises och så ta ett avstånd från den populärhistoriska bilden av dem.

Undersökningen bygger på de skriftliga klagomål som allmogen framfört mot frikompanier samt militärens svar på klagomålen. Klagomålen kommer från områden var allmogen har haft möjlighet att föra fram klagomål till den svenska militärledningen i Västerbotten. Materialet som används refereras till i tidigare forskning men har inte tidigare legat som huvudfokus i en akademisk avhandling eller presenterats noggrannare. Därför kommer källmaterialet att reflekteras mot redan existerande forskning angående allmogens förhållanden under stora ofreden. Syftet med detta är att genom jämförande och reflekterande kunna presentera en nyanserad bild av såväl frikompanierna som stora ofredens maktförhållanden i sin helhet. Undersökningen kommer att centrera sig runt de direkta anklagelserna som allmogen framfört mot frikompanierna. Anklagelserna kommer att presenteras med ett starkt betonande på ordvalen och retoriken från allmogens

sida. Förekommer det förväntningar från allmogens sida mot frikompanierna och hurdana jämförelser och skillnader görs mellan den svenska kronans frikompanier och den ryska fienden? Undersökningen kommer alltså även att studera ett ”vi-de”-perspektiv från allmogens sida och reflektera om huruvida denna syn kan tillämpas för stora ofredens kaotiska förhållanden. Slutligen kommer även militärens reaktion på klagomålen samt följderna behandlas. Här kommer undersökningen att betona vilka åtgärder som togs av rikets ledning och hurdan vilja det fanns att göra något åt anklagelserna. Som tidigare nämnt kommer källmaterialet att behandlas tillsammans med forskningslitteratur angående allmogens förhållanden under stora ofreden. Denna litteratur behandlar både allmogens sociala och juridiska förhållanden. Detta betyder såväl litteratur angående fiendens härjningar och framfart som allmogens möjlighet till flykt eller understöd från den svenska kronan.

Stora ofredens källmaterial är omfattande och speciellt efter kriget framfördes flera klagomål av allmogen, huvudsakligen under tingsrätter. För att skala ned materialet inom ramarna av en pro gradu-avhandling har det huvudsakliga källmaterialet begränsats till några klagomål. Eftersom stora ofredens material är väl kartlagt av tidigare forskning⁴ har det varit möjligt att för denna avhandling välja klagomålen med mest substans. De har valts utgående från längd, innehåll och kontext. De är även klagomål som framförts direkt till den svenska militären under ockupationen. Denna faktor ökar trovärdigheten och möjliggör en mera grundläggande forskning då dessa klagomål väckte en reaktion av den svenska militärledningen redan under kriget.

1.2 Källor och metod

Material från tingsrätter hör till de främsta primärkällorna till den svenska tidens sociala förhållanden, speciellt bland allmogen. Före 1600-talet förekommer protokoll endast sporadiskt och flera har sammanfattats av Reinhold Hausen i *Finlands medeltidsurkunder* 1910–1935. Ett stort steg för rättsväsendet var upprättandet av Svea hovrätt 1614 och senare för Finlands del Åbo hovrätt 1623. Hovrätterna var ett steg mot centrering av rättsväsendet i riket då de var överställda tingsrätterna som likt tidigare hölls i sina respektive socknar. I och med upprättandet av hovrätterna var tingen nu obligerade att

⁴ I detta fall speciellt Vilkuna 2006.

sända sina protokoll till hovrätterna för att renskrivas. Detta innebar för den östra riksdelens fall till Åbo.

Dessa renskrivna protokoll kallas för renoverade domböcker och erbjuder rikt källmaterial för forskare. De är i allmänhet tydligare skrivna än de ursprungliga protokollen som uppfördes av hovrätterna samt saknar till stor del översträckningar och rättelser som är vanliga i de ursprungliga protokollen. De renoverade domböckerna är dessutom mycket bättre bevarade än de ursprungliga dokumenten som i flera fall gått förlorade. På grund av att renskrivningen skett först efter att tingsrätterna redan hållits sammanfattar de även protokoll som annars kunde ha varit utspridda på flera dokument och skriva flera olika tidpunkter. Därför kan de även innehålla brev eller andra uttalanden angående fallet som kanske inte funnits med när själva tingsrätten hållits. De renskrivna domböckerna har inte heller genomgått någon censur och innehåller så all information som presenterats i tingsrätten.

De renoverade domböckerna är indelade efter sina respektive domkretsar, i området som utgör dagens Finland fanns det i början på 1700-talet kring 20 stycken. I domkretsarna hölls det ting i regel tre gånger i året. Vinterting i början på året, sommaring i mitten på året och höstting mot årets slut. Om ett fall var tillräckligt allvarligt eller brådskande kunde det även vid behov kallas till extra ordinarie ting när som helst under året. Ifall till exempel brotten som hade begåtts var tillräckligt allvarliga kunde även själva rättegången gå vidare till hovrätten.

Stora ofredens källmaterial är kartlagt och känt men en stor del har förblivit endast perifert studerat. Detta gäller till exempel materialet som används i denna undersökning. Källmaterial, speciellt tingsrättsprotokoll, från själva ofredens tid är sällsynt på grund av den stora flykten av tjänstemän över till den västra rikshalvan under kriget.⁵ Även Åbo hovrätt flyttade över till Stockholm under ockupationen men hade fortfarande åtminstone på papper administrativ rätt över det ockuperade området och över möjliga tingsrätter som skedde där. Speciellt i norra Österbotten som inte direkt införlivades i det ryska ockupationsområdet hade allmogen till en viss del möjlighet att hålla ting. Detta betyder hur som helst att största delen av primärkällorna från denna tid är protokoll från ting som sammankallats efter krigets slut. Efter kriget erbjöd den svenska kronan nämligen skattelättnader till allmoge som utsatts för plundring eller grymheter från fienden under

⁵ Aminoff- Winberg 2007, 211–212.

krigsåren. På grund av detta sammankallades det flera ting efter 1721 var allmogen framförde sina klagomål. Tingsrätterna behandlade ofta händelser som skett för flera år sedan. Därför bör faktorer så som sviktande minne såväl som överdrifter beaktas om det är frågan om tingsrätter som sammankallats efter kriget. Att allmogen på dessa ting försökt vinna åt sig största möjliga skattefrihet efter flera år av ofred är självklart.⁶

Arbetets källmaterial kommer därför som tidigare nämnt i huvudsak att bestå av klagomål som framförts av allmogen under själva kriget. Dessa är de mest omfattande och möjliggör en mera trovärdig forskning. Eftersom de är framförda av de utsatta själv en relativt kort tid efter fallet ökar trovärdigheten. De är dessutom längre och mera ingående än många fall som tagits upp i tingsrätter efter kriget. På grund av att de framförts direkt till militären, författats på allmogens begäran och inte endast omnämnts i tingsrätter kan även forskningen fokuseras noggrannare på retorik och ordval. Klagomålen är framförda av de utsatta själv vilket ger en bättre insyn i fallet. Dessa klagomål kommer alltså att behandlas i varsitt processkapitel. Med detta menas en grundläggande genomgång av klagomålen med fokus på vad klagan går ut på samt ordval och kontext. Klagomålen som valts för denna forskning är bägge skrivna år 1717 och har skickats från Paldamo samt Pudasjärvi socknar. Förutom dessa huvudsakliga källor kommer även klagomål från tingsrätter efter kriget att refereras till. Dessa var tingsrätter var liknande klagomål mot partigångare tagits upp. De behandlas vid sidan om klagoskrifterna för att ge mera substans till undersökningen, dock med en viss kritiskhet mot deras trovärdighet.

Klagomålen som behandlats har även valts på grund av att de behandlats och besvarats av militärledningen. Reaktionen på klagomålen kommer att behandlas i ett eget processkapitel. Även här ligger fokuset på ordvalen och kontexten samt vad vi vet angående möjliga åtgärder. Klagomålen finns nedskrivna i renoverade tingsrättsprotokoll och mikrofilmade på riksarkivet. De har även renskrivits i *Finlands allmänna tidning* samt publicerats och översatts till finska i J. Gummerus, *Muistelmia Ison wihan ajoilta* (1913). Källmaterialet angående militärledningens reaktion på fallen finns nedskrivet i de renoverade domböckerna och likaså refererat till i tidigare forskning.

⁶ Kuvaja 2020, 30.

1.3 Tidigare forskning

Stora ofredens moderna forskningshistoria har sin början med K. O. Lindeqvists översiktsverk *Isonvihan aika Suomessa* (1919). Lindeqvists verk bär än idag vikt men har utmanats av modernare forskare. Lindeqvists forskning om stora ofreden är ganska ensidig då den inkluderade få ryska källor.

De sociala och juridiska förhållandena i Finland under stora ofreden behandlades i sin tur första gången mera grundligt av Walter von Koskull i *Finlands rättsväsen under stora ofreden* år 1952. I modernare tid har civilstyret i Åbo behandlats av Hilding Klingenberg i *Repression och legitimering. Rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717-1721* (2009) och militärstyret i Viborg av Raimo Ranta i verket *Viipurin komendanttikunta 1710-1721* (1987). Trots området som behandlas i denna undersökning i regel låg utanför den egentliga ockupationszonen bär verken vikt då ockupationszonerna och avgränsandet av området gav upphov till ingenmanslandet i norr. Bägge verken vidrör även frikompanierna som verkade i landet under ockupationen men går inte in på noggrannare detaljer angående deras förhållande till befolkningen.

Frikompanierna själva har mig veterligen inte varit huvudfokus i något tidigare verk angående stora ofreden, utan nämns endast kort i flera verk. De olika vid namn kända partigångarna följde med som karaktärer redan tidigt i nationalistisk litteratur och blev därmed kända figurer bland allmänheten.⁷ Den första regelrätta forskningen som behandlar frikompanierna är Lindeqvists tidigare nämnda monumentalverk. H. E. Uddgren behandlade tidigt den ryska invasionen i *Kriget i Finland 1713* (1906) samt *Kriget i Finland 1714* (1909). Det gjorde även Lauri Kujala som studerade kriget i Österbottenden i verket *Pohjanmaan puolustus suuren Pohjan sodan aikana* (1953). Speciellt Kujalas verk om kriget i Österbotten är centralt för denna forskning då det även behandlar frikompanierna som rörde sig i området.⁸ På senare tid har historikerna vid Åbo akademi under Nils Erik Villstrands ledning gått i spetsen för den moderna svenskspråkiga ofredsforskningen. Från denna skola har bland annat Christer Kuvajas avhandling *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (1999) behandlat den ryska arméns logistik under kriget i Finland. För detta arbete är Kuvajas forskning viktig att förstå på grund av att försvårandet av logistiken hörde till frikompaniernas främsta uppgifter och hänger starkt ihop med i vilka områden de rörde

⁷ Se t.ex. *Örnjagten* i Z. Topelius *Fältskärens berättelser, tredje cykeln*.

sig. Även Kuvajas senaste verk *När Finland stod i brand. Rysshärjningarna 1713–1714* (2020) behandlar kort frikompanierna i norra Österbotten. Forskning om befolkning och centralmakt har gjorts välkänt av Nils Erik Villstrand som till exempel behandlat soldatutskrivande i verket *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (1992). Trots Villstrand behandlat tiden före stora nordiska kriget kan verket användas som bas för befolkningens relation till utskrivandet även under senare tid. Verk som behandlar soldatutskrivande och lydriad inom armén förekommer även i den rikssvenska historieskrivningen, bland annat Perlestams *Lydriad i karolinernas tid* (2008).

Under senare tid har även flera undersökningar som behandlar befolkningens förhållanden gjorts. Det viktigaste för detta är Antti Kujalas *Miekka ei laske leikkiä: Suomi suuressa Pohjan sodassa 1700–1714* (2001). Kujala behandlar grundligt allmogens situation såväl före som under kriget och beskriver befolkningens möjlighet till motstånd och dess relation till centralmakten. Detta verk bär därför en extra vikt för detta arbete då klagomålen kommer att reflekteras starkt emot de förhållanden som allmogen levde i före och under ockupationen. Ett annat verk som grundläggande behandlar kriget ur ett finskt perspektiv är Matti J. Kankaanpääs *Suuri Pohjansota, iso viha ja suomalaiset* (2001), Kankaanpää har i ett kapitel behandlat truppförbanden och de olika frikompanierna som opererade i landet.

Befolkningens lidanden har behandlats av bland annat K. H. J. Vilkuna i verket *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (2009). Vilkuna har gått igenom ett stort källmaterial och därför har verket varit centralt för denna undersökning. Vilkunas källmaterial består till stor del av berättelser från tingsrätter och ger en omfattande insikt i de olika grymheterna befolkningen utsattes för. Dock har Vilkunas forskning kritiserats för att inte behandla källorna kritiskt. Flera av tingsrätterna är sammankallade efter kriget så därför borde faktorer som överdrift och sviktande minne räknas med.⁹ Aminoff-Winbergs verk *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget* (2009) behandlar flyktingar till den västra rikshalvan under stora ofreden är ett annat ingående verk som publicerats under det senast årtiondet. Aminoff-Winbergs verk bär stor vikt för denna forskning då det är ett av de moderna verken som behandlar befolkningens förhållanden mest grundläggande. I verket presenteras bland annat

⁹ Kuvaja 2020, 30.

befolkningens möjlighet till flykt beroende på dess geografiska läge. Detta är något som är centralt att förstå när det reflekteras emot i vilka områden frikompanierna främst opererade.

Om enskilda partigångare har det skrivits en aning. Dessa är till exempel förord i de många tryckta versionerna som getts ut av Stefan Löfvings dagbok. Bland annat tidigt av E. Hornborg med titeln *En spanare under stora ofreden. Stefan Löfvings dagbok öfver hans äventyr i Finland och Sverige 1710-1720* (1926) samt på senare tid av Svenskt militärhistoriskt bibliotek med titeln *Karl XII: s spion. Stefan Löfvings dagbok* (2010). Det korta lokalthistoriska verket av E. A. Aaltio *Herpmanin pojat. Keuruun sissipäälliköt isovihan aikana* (1928) berättar om bröderna Herpman som efter den ryska invasionen blev partigångare. Information om frikompanikaptenerna Peter Långström, Taneli Luukkonen och Lauri Kärki finns även i *Suomen kansallisbiografia*.¹⁰

1.4 Begreppet ”stora ofreden”

”Stora ofreden” (fin. *iso viha*) är ett historiografiskt begrepp som uppkom under 1700-talets senare hälft. Den har populariserats främst av den finska historieskrivningen och har använts sparsamt i rikssvensk historisk terminologi. Termen syftar på de åren Finland låg under rysk ockupation och är på många håll svår att direkt definiera. Vilka år som den stora ofreden skedde är något som länge diskuterats och har fortfarande inte ett direkt konsensus bland forskare. Den första tolkningen brukar räkna stora ofreden början till Viborgs och Kexholms fall 1710. Denna tolkning menar att delar av det vi idag anser vara det historiska Finland låg i ryska händer redan efter detta. Andra tolkningar har daterat stora ofredens startår till 1714 då Armfelts armé besegrades vid Storkyro och hela landet föll i ryska händer. Denna tolkning är aningen förenklad och motsäger sig själv. Ifall motiveringen är att ockuperingen av hela landet och inte endast de östra provinserna är starten på stora ofreden borde dateringen inte vara 1714 eftersom norra Österbotten och Kajana låg under svensk kontroll ännu långt efter det. I grund och botten är detta en tolkningsfråga som bygger mest på forskarens tolkning om vad ”Finland” är under denna tid.

¹⁰ Syrjö 1997; Marjomaa 1997a; Marjomaa 1997b.

Dessutom var stora ofreden ingalunda ett kontinuerligt plundrande jämt fördelat mellan de ockuperade områdena. Härjningarna varierade i sin aktivitet och grymhet beroende på vilket år och vilket område som studeras. Bland annat utsattes Nyland, det näst mest drabbade området efter Österbotten, för de främsta härjningarna under ockupationstiden år 1713 innan något beskattningssystem upprättats av ryssarna. Efter detta är härjningarna i Nyland jämförelsevis små. Egentliga Finland kom lindrigast undan på grund av det ryska maktsätet som upprättades i Åbo. Det låg i ryssarnas intresse att pacificera befolkningen och så garantera en återkommande inkomst av skatter från befolkningen. Österbotten drabbades däremot hårdast av alla områden, främst under ofredens tidiga år. Socknarna kring Vasa i södra Österbotten kom jämförelsevis lindrigare undan medan socknarna i norra Österbotten ödelagdes nästan totalt.¹¹

Det är viktigt att även kunna se ockupationstiden ur ett ryskt perspektiv då det möjliggör de klaraste sätten att datera och definiera stora ofreden. Med detta menas hur ryssarna själv delade upp och administrerade det ockuperade landet. Utgående från detta kan stora ofreden delas in i tre delar, ockupationstiden 1713–1714, militärstyret 1715–1717 och civilstyret 1717–1721.¹² Detta arbete har utgått från denna tolkning eftersom den bäst går att reflektera emot källmaterialet och forskningsfrågan.

Begreppet ”stora ofreden” är likaså dimmigt och värt att diskuteras. Som tidigare nämnt är begreppet historiografiskt och har populariserats först under senare hälften av 1800-talet. Skönlitterärt har det blivit populärt bland annat genom Zacharias Topelius och vetenskapligt är det slagordet för den tidiga finska historieforskningen av bland annat Yrjö Koskinen och K. O. Lindeqvist. Begreppet är dock äldre än detta och började dyka upp redan under 1700-talets senare hälft, efter hattarnas ryska krig 1741–1743. Under detta krig ockuperades Finland åter en gång och ockupationen har getts namnet lilla ofreden. Inte långt efter detta användes begreppen stora och lilla ofreden bland annat i *Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo*. Ockupationerna skiljs till en början åt med att syfta på ”den senare” eller ”den äldre” ofreden men ändrades med tiden till de termer vi är vana med än idag.¹³ På senare tid lades begreppet ”ofred” i finskspråkig historieskrivning till på rysk-svenska kriget 1570–1595 som *pitkä viha*, långa ofreden, samt på sturarnas ryska krig 1495–1497 som *vanha viha*, gamla ofreden. Klart är det dock att stora ofreden är den

¹¹ Kuvaja 2020, 253-257.

¹² Denna indelning görs i bland annat Kankaanpää 2001. Klingenberg 2009. Kujala 2001. Kuvaja 2020.

¹³ *Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo*.

”ursprungliga” ofreden som senare fungerat som måttstock och gett namn till andra historiska händelser. Gemensamt för dem alla är någon form av ockupation av det som utgör dagens Finland samt samma fiende, Ryssland.¹⁴

Termen ofred, *viha*, har alltså en central roll i den finska historieuppfattningen och har namngivit de gånger landet ockuperats av ryska styrkor. Ordet ofred syftar dock inte endast på en militär ockupation utan på en kaotisk och laglös samhällsordning. Historiografiskt har denna benämning förts fram som ett syftande på grymheter, svält och oordning. En tid utan en styrande statsmakt var samhället degraderat till en anarki. Det finska begreppet *viha*, har en liknande betoning men syftar kanske mera direkt på den direkta brutaliteten som den ockuperade befolkningen utsattes för. Termen kopplas nu ihop med otaliga grymheter och våldsdåd som ryska soldater beskylls för, från mord till slavhandel och våldtäkt. År 2006 kom Kustaa Vilkuna ut med verket *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, här har termen *viha* blivit rubrik. Verket är en detaljerad genomgång över de olika källor som berättar om befolkningens lidanden.¹⁵ Ett av de senaste verken som behandlar stora ofreden är av Christer Kuvajas *När Finland stod i brand. Rysshärjningarna 1713–1721* från år 2020. Här har författaren i rubriken övergått till att använda det även i Sverigeanvända begreppet rysshärjningarna” för händelserna 1713–1721, syftandes på att härjandena inte endast bestod endast av det som traditionellt inkluderats i vår finska stora ofred utan även sträckte sig bland annat längs den svenska västkusten.

¹⁴ Not. Under kriget 1495–1497 var fienden i fråga Storfurstendömet Moskva, 1570–1595/1700–1721 Tsarryssland och 1741–1743 Kejsarryssland. Dessa statsbildningar kan ses som varandras efterföljare och har därför i texten benämnts endast som Ryssland.

2. Bakgrund

2.1 Stora nordiska kriget i Finland 1700–1714

I början av mars år 1700 fick Karl XII en rapport från Livland om att polska och sachsiska styrkor hade gått över gränsen och påbörjat en belägring av Riga. Detta var startskottet på det 21 år långa stora nordiska kriget. Inte långt efter den polska krigsförklaringen gick även den södra grannen Danmark med i alliansen mot Sverige. Den danska krigslyckan blev dock kort. Danskarna tvingades kapitulera efter att den svenska kungen med holländsk och engelsk hjälp landsatte trupper på Själland och marscherade mot Köpenhamn. Efter att ha slagit ut fienden i söder transporterades den svenska huvudarmén över Östersjön till Pärnu i Estland med avsikt att angripa August II:s polsk-sachsiska styrkor i Livland. Situationen i Livland hade dock lugnat ned sig och Karl XII tågade i stället med sin armé norrut för att bryta den ryska belägringen av Narva.¹⁶ Peter I hade nämligen i augusti gått med i kriget mot Sverige med hopp om att försäkra tillgång till kust vid Östersjön. Den 20 november 1700 möttes arméerna utanför Narva och slaget slutade med en överlägsen svensk seger. Denna överraskande seger gav Karl XII popularitet såväl inom riket som internationellt. Kungen som tidigare setts som svag och oerfaren var nu mycket svårare att ifrågasätta och utmana. Det är på grund av denna popularitet och det medföljande övermodet som historikern Margus Laidre benämnt segern vid Narva som ”början på en stormakts fall.”¹⁷

Efter slaget vid Narva tågade den svenska kungen med huvudarmén söderut och lämnade försvaret av Ingermanland åt general Abraham Cronhjort. Den ingermanländska arméns uppgift var förutom att försvara Östersjöprovinserna även att gå över gränsen och plundra ryska byar. Cronhjorts styrkor var dock små och dåligt utrustade och kunde inte hålla tillbaka de ryska angreppen som inleddes redan följande år. År 1702 föll Nöteborg och nästa år efter ett slag vid Systerbäck var hela Ingermanland ockuperat. Samma år grundade den ryska tsaren staden S:t Petersburg vid floden Nevas mynning.¹⁸ De ockuperade fortet och kustremsan vid Östersjön fungerade hädanefter som en språngbräda för den ryska arméns erövring av de svenska Östersjöprovinserna. Kort efter att Ingermanland ockuperats började den ryska armén röra sig nedåt i Balticum. De svenska styrkorna i området bestod till en stor del av nya rekryter vilket innebar att de

¹⁶ Kujala 2001, 190.

¹⁷ Laidre 1998.

¹⁸ Kujala 2001, 217.

präglades av låg moral och var dåligt utrustade. Narva föll år 1704 och vägen till Estland och Livland var fri.¹⁹

Senast nu borde den svenska militärledningen ha insett situationens allvar. En invasion av den östra rikshalvan var omöjlig att förhindra så länge Ingermanland låg i ryska händer och den svenska huvudarmén tågade runt i Polen. Efter år 1704 gjordes det flera misslyckade motanfall mot Ingermanland och det nygrundade S:t Petersburg. Såväl armén ledd av Georg Johan Maijdel som flottan ledd av Cornelius Ankarstierna uppmuntrades av den ivriga kungen att göra anfall mot den ryska basen på ön Reitskär var Kronstadt senare grundades. Det räckte till år 1706 innan kungen slutligen gick med på militärledningens förslag att fokusera de utmattade svenska styrkorna på försvar istället för kostsamma anfall. Nu var det dock redan för sent. Ingermanland som låg nära det ryska kärnlandet hade byggts upp till ett centrum för såväl den ryska armén som flottan. Landets överlägsna resurser användes till att bygga upp galärer mer lämpade för den finska vikens vatten än de djupgående svenska örlogsfartygen. Tecken på detta hade märkts redan tidigare. Viceamiral Gideon von Numers hade redan år 1703 föreslagit att flera lågtgående fartyg skulle byggas men hans förslag verkar inte ha uppmärksammats på allvar. Man kan lätt säga att det svenska militärstyret förhöll sig ganska likgiltigt till krigsskådeplatsen kring Östersjön. Militären väntade helt enkelt till att kungens armé slutligen skulle avgöra kriget. Dessutom led den svenska armén av inre maktkamper, speciellt mellan general Maijdel och Viborgs länsman Georg Lybecker.²⁰

Första försöket att inta Finland gjordes i slutet av 1706 när Peter den store med 20 000 man påbörjade en belägring av Viborg. På grund av vintern blev belägringen utdragen och efter rykten om att Maijdel samlade en styrka för en motattack mot belägrarna beslöt tsaren att dra tillbaka sina styrkor. Ett misstag likt slaget vid Narva år 1700 fick inte upprepas. I verkligheten led den svenska armén fortfarande av stora logistiska svårigheter och ett motanfall mot Viborg skulle knappast ha påverkat mycket. En följd av denna belägring var dock att Georg Lybecker som stått för försvaret av staden upphöjdes av kungen till generalmajor.²¹

Det följande året stod krigsskådeplatsen kring Östersjön ganska stilla, bortsett från enstaka drabbningar till sjöss. Detta lugn gav Lybecker tid att förbereda ett större

¹⁹ Kankaanpää 2001, 124.

²⁰ Kujala 2001, 225–226.

²¹ Kankaanpää 2001, 171.

motanfall mot Ingermanland vilket förverkligades i augusti 1708. Med en styrka på ca 11 000 man tågade Lybecker från Viborg mot Ingermanland. Av dessa soldater var över 3 000 sachsiska krigsfångar som tvångsrekryterats till den svenska armén.²² Dessutom var anfallsstyrkan ganska dåligt förberedd. Hela fälttåget präglades av proviantbrist och desertering vilket slutligen också ledde till dess misslyckande. Det slutliga fiaskot kom under ett kaotiskt försök att evakuera Lybeckers armé sjövägen över finska viken vilket ledde till att hundratals svenska soldater stupade eller togs till fånga.²³

Lybeckers fälttåg visade att svenskarna inte kunde hota de ockuperade provinserna och tsaren kunde fokusera större delar av sina styrkor på att besegra Karl XII:s armé som fortfarande tågade runt i Östeuropa. Detta gjorde han också år 1709 vid Poltava. Efter detta kunde den ryska armén förbereda sig för ett anfall mot den östra svenska riksdelen. 1710 belägrades Viborg för andra gången under krigets gång och föll efter ett par månader. Georg Lybecker som fortfarande var befälhavare för finska armén gjorde få försök att undsätta garnisonen i Viborg och på grund av detta såväl som sitt tidigare misslyckande i Ingermanland avskedades han som befälhavare. Han ersattes av den mera erfarna Carl Nieroth.²⁴

Bytet av befälhavare kunde dock inte rädda situationen. Armén i Finland var liten och saknade utrustning. Förlusten från Lybeckers fälttåg kändes fortfarande av. Förutom detta drabbades landet åren 1710–1711 av en pestepidemi. Trots att fronten stod stilla de följande åren gjorde pestepidemin det svårt för Nieroth att samla ihop en styrka för Finlands försvar. Orsaken till att den ryska huvudarmén inte avancerade under dessa år var att ryssarna var upptagna med ett krig mot osmanerna i söder. Fred slöts år 1713 och angreppet mot Finland inleddes på allvar. Ryssarna som nu tack vare sin galärflotta hade herraväldet i finska viken inledde ett angrepp från sjöss mot Helsingfors. Carl Gustav Armfelt som stod för försvaret lyckades inte trots hårda strider hålla tillbaka det ryska angreppet. Armfelt fick nämligen inte förstärkningarna han utlovats. Skulden för detta har satts på Georg Lybecker som för en andra gång fick överta befälet efter Nieroths oväntade död ett år tidigare. Efter att någon månad senare utan strid låtit ryssarna

²² Kujala 2001, 229.

²³ Kankaanpää 2001, 191-202.

²⁴ Kankaanpää 2001, 262-273.

landstiga i Borgå avskedades han och kallades till Stockholm för att ställas inför rätta. År 1717 dömdes han till döden men avled innan domen hann verkställas.²⁵

Befälet övertogs av Armfelt som nu kommenderade vad som fanns kvar av den finska armén. Proviantbrist och den härjande pestepidemin gjorde det rentav omöjligt för Armfelt att hålla en armé i fält en längre tid. Befolkningen kunde helt enkelt inte försörja den resurskrävande armén. De indelta soldaterna som i fredstid arbetade under ett rusthåll var nu kallade till tjänst vilket ledde till att produktionen av resurser hade lidit allvarligt. Det var alltså helt enkelt omöjligt för Armfelt att upprätthålla en reguljär armé i längre än ett par månader, efter detta måste en stor del av soldaterna hemförlovas för att inte stagnera produktionen totalt.²⁶ Den enda möjligheten ansågs då vara att i en snabb avgörande drabbning slå ut fienden och så vinna mera tid i hopp om mera resurser från väster. Denna drabbning skedde vid Pälkäne var Armfelt befäste sin armé. Den svenska armén var numerärt underlägsen och besegrades i ett avgörande slag. Armfelt retirerade mot Österbotten i hopp om att få förstärkningar från Sverige. Denna önskan uppfylldes inte och armén led av kritisk proviantbrist. Ett sista försök att stoppa den ryska avanceringen gjordes vid Storkyro och var det sista stora slaget i Finland. Armfelt ställde upp sin styrka vid Kyrö älv längs vilken Michail Golitsyns armé marscherade norrut. När ryssarna anlände till Storkyro gick Armfelts armé till anfall men lyckades trots sitt initiativ inte fördriva fienden som omringade de numerärt underlägsna svenskarna. Slaget slutade med en rysk seger och krävde nästan 6 000 döda och sårade. Efter detta retirerade vad som fanns kvar av Armfelts armé över till Västerbotten.

Samma sommar besegrades även den svenska flottan vid Hangö udd. Sedan Ingermanland och de västra östersjöprovinserna fallit i ryska händer hade Peter den store börjat bygga upp en rysk östersjöflotta. Denna flotta bestod främst av galärer²⁷ mera lämpade för den grunda finska skärgården. Tsarens galärer var en ny skeppstyp på Östersjöns krigsskådeplatser och visade sig vara mycket effektiva. Den svenska flottan hade stort fokus på eldkraft och skeppstorlek medan den nya ryska flottan prioriterade mobilitet och mängder skepp. Galärerna visade sig vara effektiva inte endast under sjöslag utan även för logistiken längs kusten. Skeppen kunde enkelt transportera varor och trupper vilket bidrog till att armén kunde avancera snabbt längs kusten trots de dåliga

²⁵ Kankaanpää 2001, 282-306.

²⁶ Kujala 2001, 59-61.

²⁷ Galärer är lågt gående skepp försedda med åror som även kunde seglas.

vägarna. De var även lämpade för snabba räder, de användes aktivt i den åländska skärgården och senare uppåt i Bottenviken. Den avgörande sjödrabbningen kom vid Hangö udd var den ryska galärflottan lyckades omringa de klumpigare svenska skeppen och så öppna sjövägen västerut.

Efter detta ansåg det svenska försvaret att Finland var förlorat och drog tillbaka alla styrkor till Västerbotten. Inga större krigsoperationer förekom i Finland efter detta och den östra rikshalvan föll i ryska händer, med undantag från Kajana fort som kapitulerade efter en belägring först 1716.²⁸

2.2 Flykten från östersjöprovinserna och den ryska ockupationen

När krigslyckan efter Viborgs fall började vända åt ryssarnas fördel spreds en panik genom den östra riksdelen. Estland och Ingermanland hade redan tidigare fallit i ryska händer och flyktingarna från områdena hämtade med sig skräckhistorier om hur den ryska armén härjade i provinserna. Den ryska arméns spaningsstyrkor, bestående av kosacker eller tatarer, var ökända för sin grymhet och spred en verklig rädsla över befolkningen. Att dessa spaningsstyrkor förutom plundring även tog slavar med sig in i det ryska riket var välkänt och på grund av detta uppmanade den exilerade kungen år 1711 befolkningen till flykt.²⁹

Flykten kom först för de mera välbärgade klasserna. De hade råd att ta till flykt och var inte lika starkt bundna till sina poster. Det som enkelt kunde transporteras över med båt togs med medan resten lämnades kvar på gården, bland annat boskap, spannmål och större redskap. Pengar och värdesaker behövdes för att betala båtfärden ifall ingen egen båt fanns. En stor del av den mera välbärgade klassen flydde redan tidigt innan ryssarna närmade sig deras hembygd. Detta ledde till att en stor del av båtarna hyrdes ut till de tidiga flyktingarna vilket försvårade situationen för de som ännu stannade kvar i landet. Denna tidiga flykt gällde främst adeln och de högre uppsatta tjänstemännen. Prästerskapet som var starkt bundna till sina församlingar visade en större envishet att lämna sin hembygd. Trots att en stor del av prästerskapet i sista stund slutligen tog till flykt stannade i regel en präst eller kaplan kvar i varje församling, förutsatt att byn inte

²⁸ Kankaanpää 2001, 308–320, 337–338.

²⁹ Aminoff- Winberg 2008. Kujala 2020, 36–37.

ödelagts totalt. Sammanlagt flydde dock kring 35 procent av alla kaplaner och närmare 60 procent av alla kyrkoherdar till Sverige.³⁰

För allmogen som var starkt bunden till sin roll i samhället var dock situationen annan. Levebrödet kom direkt från ens egen produktion och möjligheten till någon ransonering för en längre flykt fanns sällan. För den allmoge som levde längs kusten var det enklare att ta till flykt eftersom de delvis livnärde sig av fiske och så hade tillgång till båtar. En stor flykt längs sjövägen skedde speciellt från Åland och västra Nyland. Här skedde flykten relativt tidigt och försnabbades efter att den ryska galärflottan intagit Helsingfors. Under krigets gång tömdes flera socknar på Åland totalt på folk. När den ryska armén senare avancerade uppåt i Österbotten skedde även en stor flykt sjövägen bland allmogen kring Kvarken. Dessa var till stor del fiskare och hade ofta kontakter på andra sidan Bottenviken.³¹

För allmogen som bodde inåt mot landet var situationen annan. Det fanns ingen realistisk möjlighet till flykt längs sjövägen då båtar saknades och att hyra var för dyrt. Befolkningen stannade därför i allmänhet kvar betydligt längre och tog till flykt först när fienden verkligen närmade sig deras gårdar. Detta ledde till att det fanns lite tid att ta med något eller planera flykten. Istället grävdes värdesaker ner eller gömdes i skogarna. På grund av att flykt sjövägen inte var möjligt hade befolkningen inget annat alternativ än att ta till flykt landsvägen in i Västerbotten. En del av befolkningen följde därför med som svans³² redan när Armfelts armé retirerade uppåt mot Österbotten. För största delen av allmogen i Tavastland, Savolax och norra Satakunta var det dock helt enkelt inte möjligt att fly till den geografiskt avlägsna västra rikshalvan. Vägarna var dåliga och den geografiska kännedomen var dålig. Dessutom kan språkbarriären ha orsakat svårigheter för allmogen från finskspråkiga socknar. De dåliga möjligheterna till flykt för befolkningen i inlandet ledde därför till att en stor del tog till flykt in i skogen eller till andra socknar. När de ryska trupperna passerat hemsocknen återvände befolkningen och letade upp värdesakerna som förhoppningsvis fanns orörda. Allt som allt har kring 30 000 människor beräknats flytt Finland under stora ofreden.³³

³⁰ Aminoff-Winberg 2007, 211–212. Kuvaja 2020, 39.

³¹ Aminoff-Winberg 2007, 168–167. Kuvaja 2020, 41.

³² Termen *svans* brukar användas för den icke-militära del som ofta följde med tidigmoderna arméer. Armésvansars kunde bestå av soldaters familjer, flyktingar och prostituerade. Svansen fungerade så tillsammans med armén som ett rörligt mikrosamhälle.

³³ Aminoff-Winberg 2007, 413-415.

Befolkningens rädsla för de ryska trupperna var verklig, speciellt med tanke på de första åren av ockupationen då största delen av härjandet skedde. De ryska trupperna som avancerade genom landet plundrade bland annat spannmål från befolkningen som stannat kvar och såg inte heller något problem med att beslagta varor som lämnats kvar i byarna. Allmoge som tagit till flykt in i skogarna ansågs vara laglösa och togs till fånga. Ifall de misstänktes ha gömt undan något innan de tagit till flykt utpressades de allmänt genom tortyr. Denna tortyr kunde vara i form av piskande, brännande eller upphängning och utfördes oftast av kosackerna som inte direkt lydde under den reguljära ryska armén.³⁴

De som togs till fånga fick tjäna den ryska militären eller fördes bort som krigsfångar. Vuxna män fick tjäna armén som bärare, tolkar och trossar. Dessa blev kända som ”ryssdrängar” och föraktades av den lokala befolkningen.³⁵ Kvinnor togs ofta som ofrivilliga fruar för ryska officerare och våldtäkter var vanliga. Dessa våldtäkter nämns oftast i källorna tillsammans med information om grov misshandel av offret. I flera fall ledde misshandeln även till att offret avled. Efter kriget behandlades flera våldtäkter och av dem födda oäkta barn i tingsrätter. I Karleby och Kelviå socknar räknas till exempel 55 av 82 kvinnor som anklagas för utomäktenskapligt umgänge med ryssar ha blivit våldtagna. Av dessa hade sex stycken fött barn. De som inte ansågs ha blivit våldtagna saknade oftast bevis eller ansågs ha begått otukt frivilligt. Dessa rättegångar är intressanta och skulle kunna behandlas i ytterligare forskning.³⁶

De som fördes bort till Ryssland var i huvudsak pojkar under 15 år. Barn var helt enkelt lättare att ta till fånga och hade svårare att fly. De var dessutom enklare att uppfostra till lydiga betjänter än vuxna. Att de omvändes till den ortodoxa tron var inte ovanligt. Flera av pojkarna togs till S:t Petersburg var de fick arbeta med uppbyggandet av den nya huvudstaden. Många såldes som drängar till ryska adelsgoods runt om i landet. Flickorna som togs som fångar till Ryssland, också i huvudsak under 15 år, gavs som gåvor till ryska officerare eller utnyttjades som prostituerade. En del fångar lyckades rymma medan andra, speciellt de som tjänat militären, släpptes fria efter krigets slut. En stor del hölls dock kvar långt efter fredsslutet eller dog i fångenskap, andra återvände långt efter kriget till sina hemgårdar.³⁷

³⁴ Vilkuna 2006, 79–89.

³⁵ Vilkuna 2006, 179-182.

³⁶ Vilkuna 2006, 458-463.

³⁷ Kuvaja 2020, 77-82.

Under ofredens härjningar drabbades inte endast befolkningen utan den materiella förlusten var hög. Speciellt under ockupationsfasen brändes hela städer till marken. Borgå brändes redan tidigt av ryska trupper medan Helsingfors brändes av Armfelts armé under reträtten. Flera nyländska städer, bland annat Ekenäs, kom enklare undan eftersom de tömts på folk nästan totalt under flykten. Dessa folktomma städers öde avgjordes ifall ryska trupper inkvarterades i dem under ockupationen eller inte. Trots att en total förstörelse sällan drabbade dessa städer utnyttjades materialet från byggnader bland annat som ved under krigets gång. Byggnader kunde även rivas ner för att byggas om till kaserner. På grund av att borgerskapet till största del flytt städerna fanns det inte heller samma användning för administrativa byggnader och de kunde därför monteras ner. Kyrkor plundrades men förstördes i allmänhet inte totalt. Undantag är till exempel Jakobstads kyrka som brändes ner tillsammans med en stor del av staden efter slaget vid Storkyro 1714. Åbo, som skulle bli det ryska generalguvernementets huvudsäte, plundrades en aning men undvek större förstörelse. De österbottniska städerna drabbades värst då de under ockupationsfasen plundrades häftigt och senare fungerade som kvarter för ryska trupper. Delar av Vasa brändes ner och en stor del av befolkningen togs till fånga. Samma öde gällde även Uleåborg, Gamlakarleby och Jakobstad. Borgarna i Nykarleby som delvis stannat kvar betalade en häftig brandskatt till den ryska armén och besparade så staden från större förstörelse. Kristinestad som tömts nästan totalt på folk besparades även från förstörelse då inga trupper inkvarterades i staden.³⁸

Mindre byar och gårdar utsattes för förstörelse främst ifall de var belägna kring farlederna var de ryska trupperna rörde sig. Denna form av förstöring var vardag i samtida krig och var helt enkelt en följd av att en stor mängd människor inkvarterades på samma område. Åkrarna trampades ner av hästar och soldater medan spannmål och boskap oftast togs med. Gårdar belägna mera avsides kom oftast enklare undan och ödelagdes oftast i hämnsyfte eller till följd av en specifik operation. En systematisk ödeläggning av gårdar främst i norra Österbotten pågick mellan 1714 och 1716. Syftet med denna ödeläggning var att förstöra den svenska arméns möjlighet till att försörja sig. Ifall socknarna i norra Österbotten ödelagts innebar det att de svenska trupperna hade svårare att röra sig och hade inga möjlighet att göra ett motanfall genom Västerbotten. Trots att ordena angick ödeläggning av byarna och inte mord, våldtäkt och kidnappning, kan dessa ses vara förutsägbara följder av en sådan order. Förutsägbara följder som den ryska

³⁸ Kuvaja 2020, 100-108, Vilkuna 2006, 47-68.

militärledningen såg mellan fingrarna på. Att militärledningen var medveten om våldsdåden i området är klart men den verkar inte ha sett det som ett större problem. En stor del av härjandet gjordes dessutom av kosacker som inte var en direkt del av den reguljära ryska armén. Kosackerna levde ett fritt och laglöst liv och var kända för sitt våldsamma lynne. Deras specialisering på spaning och plundring såväl som deras kontakt med slavhandel i hemlandet kan förklara varför just dessa trupper gjorde sig skyldiga till så mycket våldsdåd och kidnappning.³⁹

Det var som sagt främst i norra Österbotten som den systematiska beordrade ödeläggningsen var mest intensiv. Försök till att avsluta våldsdåd mot lokalbefolkningen gjordes redan tidigt av den ryska armén och efter ockupationsfasen minskade härjningarna. Detta berodde inte endast på humanitära skäl utan var även något som låg i ryssarnas intresse. Den pacificerade befolkningen kunde fortsätta producera varor som underhöll de ryska trupperna. Spannmål och råvaror användes inte endast av armén i Finland utan skickades även inåt till Ryssland. Detta gällde även virke från de finska skogarna som utnyttjades för bland annat uppbyggandet av galärflottan. Speciellt i Nyland skövlades skogarna hårt och en stor del av virket skickades till S:t Petersburg. För transporterandet av virket såväl som andra varor runt i det ockuperade området rekryterades oftast lokala bönder som skjutskarlar. Böndernas hästar togs även med som skjutshästar, med eller mot böndernas vilja.⁴⁰

Ofreden skall (som behandlat kort i kap. 1.3) dock inte ses som ett stort kontinuerligt härjande. Efter att den svenska armén lämnat Österbotten upprättade ryssarna det så kallade militärstyret i slutet på år 1714. Detta styre upprättades för att noggrannare kunna inbringa skatter från befolkningen och var indelat i två områden, öst och väst. Det västliga förvaltningsområdet sträckte sig från Nylands län genom Tavastehus till Österbotten medan det östliga omfattade Viborgs, Kexholms och Nyslotts län. Förvaltningsområdet i väster brukar kallas för militärstyret eftersom det styrdes huvudsakligen av ryska officerare. Dessa styrde och beskattade sina respektive områden. Den främsta av dessa var furst Michail Golitsyn som hade den verkställande makten över Egentliga Finland och Satakunda. Under denna tid minskade de spontana plundringarna för att kunna möjliggöra en jämnare beskattning. Dock orsakade de regionala skillnaderna mellan de olika av officerare styrda kommandanten att skatter inte kunde indrivnas lika effektivt och

³⁹ Kuvaja 2020, 100-108. Vilkuna 2006, 40-47.

⁴⁰ Vilkuna 2006. 197-218.

1717 beslöts det att det västra förvaltningsområdet skulle bli ett förenat generalguvernement.⁴¹

Som generalguvernör över Finland tillsattes Gustav Otto Douglas. Douglas var en tidigare svensk officer som efter slaget vid Poltava 1709 övergått i rysk tjänst. Han valdes till posten bland annat för att han kände till det svenska förvaltningssystemet. Med säte i Åbo kallades detta styre för Åbo generalguvernement och styrde över västra Finland fram till 1721. Under generalguvernementets tid förbättrades befolkningens förhållanden i och med att en ytterligare jämnare beskattning tillämpades. Spontana våldsdåd och plundringar blev ovanligare samt hårt straffbara för ryska soldater. Detta ledde till att flera som flytt undan sina hemman i början på ockupationen nu återvände från den västra riksdelen. Flera socknar som tömts nästan totalt på folk började långsamt befolkas igen. Bristen på tjänstemän i det ockuperade området ledde även till att ryssarna lät hämta in tjänstemän från det ockuperade Estland och Livland. Dessa tjänstemän som tidigare varit Sveriges undersåtar kände väl till förvaltningssystemet och väckte inte samma misstänksamhet bland ryssarna som infödda finska tjänstemän.⁴² Systemet var dock inte felfritt, maktmissbruk och utnyttjande av befolkningen förekom. Skillnaden var dock nu att den ryska överhögheten tog till åtgärder för att förhindra det.⁴³ Skatterna övergick nu till att bestå endast av pengar, spannmål och hästfoder. Detta avvek från ockupationstiden då även boskap och hästar tagits som skatt.

Civilstyret 1717 sträckte sitt inflytande längre norrut än det tidigare militärstyret. Nu inkluderades även bland annat Siikajoki, Limingo och Uleå socknar i den ryska influensen. Längre norrut än så sträckte sig inte inflytandet och socknar som bland annat Ijo, Pudasjärvi och största delen av Kajanaland förblev utanför det direkta civilstyret. Dessa områden beskattades ett antal gånger av ryssarna efter ockupationsfasen men förblev huvudsakligen orörda av militären bortsett från enstaka strövande kosackpartier. Det var därför de svenska frikompanierna drog sig tillbaka till dessa avlägsna områden efter att största delen av landet fallit i ryska händer.⁴⁴

⁴¹ Klingenberg 2009, 45-51. Ranta 1987, 141-156.

⁴² Klingenberg 2009, 51-57.

⁴³ Kuvaja 1999, 204-205.

⁴⁴ Kujala 1953, 229.

2.3 Frikompanier i Finland

Efter slaget vid Narva tågade den svenska kungen med huvudarmén söderut och lämnade försvaret av Ingermanland åt general Abraham Cronhjort. Den ingermanländska arméns uppgift var förutom att försvara Östersjöprovinserna även att gå över gränsen och plundra ryska byar. Cronhjorts styrkor var dock små och dåligt utrustade och hade svårt att hålla tillbaka de ryska angreppen som inleddes redan följande år. Befolkningen i Ingermanland som var starkt drabbad av angreppen erbjöd ett segt motstånd mot de ryska räderna vilket verkar ha uppmärksammats av den svenska militärledningen. Orsaken till det starka motståndet just i Ingermanland kan vara en följd av provinsens starka särdrag från resten av riket. Området hade införlivats i det svenska riket efter freden i Stolbova 1617 efter vilken det skett en kraftig inflyttning till området från resten av riket. Denna inflyttning var delvis uppmuntrad av staten och kombinerades med konverteringsförsök av den ortodoxa befolkningen i området. Dessa protestantiska ”ny-ingermanlänningar” utgjorde nu en majoritet och var en stark motpol mot de ortodoxa såväl i provinsen som på andra sidan gränsen.⁴⁵ Den svenska armén uppmärksammade spänningarna som redan existerade i området och började organisera detta motstånd till mera integrerade frikompanier. Redan tidigt när det stod klart att Finland var hotat av en rysk invasion förespråkade Karl XII idén om att förstöra resurser kring farlederna samt uppmuntra befolkningen till att idka partisankrig. Orsaken till detta kan attribueras till två faktorer: resurs- och manskapsbrist och 1700-talets krigsdoktrin.⁴⁶

Den tidigmoderna europeiska krigsföringen gick ut på att upprätthålla stora arméer med avsikt att vinna kriget genom avgörande sammandrabbningar med fienden. Idealt skulle kriget även föras utanför de egna rikets gränser för att underlätta försörjningen av armén. Då flyttades krigsbördan över till fienden och försörjandet var enklare. Oberoende av att försök att undvika plundring och grymheter mot lokalbefolkningen hade gjorts sedan 30-åriga krigets (1618–1648) slut var denna förändring en långsam process. De europeiska nationerna började långsamt övergå från yrkesarméer som skulle försörja sig genom plundring, vilket hade varit normen under 30-åriga kriget, till arméer som kunde försörja sig själv utan externt underhåll. Detta var dock ett ideal och inte något som fungerade till fullo i praktiken. Det har beräknats att en armé på 30 000 man för en veckas marsch behövde ca 150 ton bröd och för brödets transport ungefär 300 vagnar. För en armé av

⁴⁵ Kepsu 2014.

⁴⁶ Hornborg 1929, 24–25. Kuvaja 2020, 114–115.

denna storlek kan även ca 10 000 kavalleri- och trosshästar räknas med, vilka alla konsumerade runt 10 kg foder per dag.⁴⁷ Detta var något som var svårt att uppnå redan i Centraleuropas bördiga och befolkningstäta områden och något som var näst intill omöjligt i det glest befolkade Norden. 1700-talets linjekrigsföring var inte heller lämpad för Finlands dåliga vägar och skogstäta miljö. Miljön gjorde det svårt för arméer att utnyttja sin eldkraft och var svårtillgänglig för kavalleri. De kalla och långa vintrarna begränsade även starkt tiden som större fälttåg kunde föras. Under vintern var soldaterna inte heller försedda med skidor, med undantag från frikompanierna.⁴⁸

Det är alltså dessa två faktorer som ledde till att partigångare blev ett så vanligt fenomen just i Finland. Namnet *partigångare* kommer från uttrycket att ”gå i parti” och är det begrepp som oftast används i modern forskning. På finska används ofta termen *sissi* (försvenskat plural *sissar*). Mera militärt benämns de som fotdragoner⁴⁹ eller frikompanier. Dessa termer är mera officiella än *sissar* vilket var en nästan nedsättande term. Partigångarkaptenen Luukkoinen klagar till exempel i ett brev till Nieroth på användningen av *sissar* som benämning för hans fotdragoner.⁵⁰ Främst i senare romantiserad litteratur⁵¹ kallas stora ofredens partigångare ofta för *kivekkäät*. Detta namn sägs komma från Antti Kivekäs som ledde ett bondemotstånd i Ingermanland i början av den ryska invasionen. Hans följare skulle ha börjat kalla sig *kivekkäät* efter honom.⁵² Om Antti Kivekäs’ existens är inte mycket känt och han förekommer mest som en skönlitterär figur under senare år. Dock kan hans mytomspunna status bra ses symbolisera ingermanlänningarnas tidiga historia som partigångare. När de ryska angreppen inleddes mot provinsen uppstod en stor flyktingkris och utan någon organiserad flyktinghjälp uppstod ett kaos.⁵³ Detta verkar ha resulterat till att flera ingermanlänningar anslöt sig till *kivekkäät*s rader. Flera av dem spelade en viktig roll som kaptener över egna frikompanier under krigets gång. Enligt en uträkning som M. Kankaanpää har gjort om partigångarnas hemorter i ett av de sista stora frikompanierna år 1720 utgjorde ingermanlänningar den

⁴⁷ Kuvaja 1999, 47-48.

⁴⁸ Kankaanpää 2001, 385-388.

⁴⁹ Dragon var en benämning för en soldat som rörde sig till häst men stred till fots. Det användes även som benämning för lätt kavalleri och spaningstrupper.

⁵⁰ Kankaanpää 2001, 278.

⁵¹ T.ex. Ivalo 1921.

⁵² Kankaanpää 2001, 89.

⁵³ Aminoff-Winberg 2007. 47-53.

största procenten av frikompaniet med 59 av 149 män. Av dessa hade 28 tjänat i frikompaniet mellan åtta och elva år och 21 ännu längre än så.⁵⁴

De partigångare som förde partisaner i Finland är alltså svåra att dra under samma kam då kompanier kunde variera starkt, från enskilda partigångare till frikompanier bestående av hundratals män. Källorna som behandlar partigångare är dessutom främst brev samt minnes- och meritförteckningar som behandlar de större frikompaniernas kaptener. Därför är det dessa större kompanier som ligger i huvudfokus för denna forskning. De tidigare nämnda källorna är som sagt till en stor del meritförteckningar som används av kaptenerna själv för att föra fram sina bragder. Faktorer så som överdrift och rent av falsk information bör därför tas i beaktan.⁵⁵

Ett av de första organiserade frikompanierna leddes av Taneli Luukkonen, försvenskat Daniel Luckoin. Luukkonen tros vara en bonde från Ingermanland, hans födelseår är okänt. Han dyker upp i källorna 1707 när fronten kring Östersjön stod stilla. Lybecker skickade honom tillsammans med 40 män för att samla information och ta fångar i området kring Nöteborg och S:t Petersburg som en förberedelse för det kommande fälttåget. Han råkade i en mindre skärmytsling med ryska kosacker men lyckades återvända med information. Luukkonens kompani följde även med när general Lybecker ledde ett misslyckat fälttåg mot Ingermanland. Partigångarna rörde sig dock relativt självständigt och undvek större förluster till skillnad från resten av armén. I logistiskt svåra situationer så som Lybeckers fälttåg visade sig frikompanierna vara mycket användbara. Frikompanierna var nämligen inte beroende av huvudarmén för proviant eller underhåll. De förväntades operera självständigt och underhålla sig själva genom bland annat plundring. Partigångarnas användbarhet måste ha uppmärksammats även hos den svenska militärledningen. År 1711 organiserade Carl Nieroth Luukkonens kompani av partigångare till ett officiellt regemente av fotdragoner. Luukkonen utnämndes till major och tog ledningen tillsammans med Iisakki Tillainen och Simo Torikka. Luukkonens kompani, nu bestående av 200 man, gjorde samma år ett parti mot Viborg och Ingermanland. Målet var att bryta ryska arméns förnödenheter från hemlandet. Trots operationen delvis verkar ha varit lyckad blev kompaniet överfallet och Luukkonen tagen till fånga. Efter detta är hans öde oklart och han tros ha dött kring 1713.⁵⁶

⁵⁴ Kankaanpää 2001, 388.

⁵⁵ Kuvaja 2020, 114-120.

⁵⁶ Marjomaa 1997b; Kankaanpää 2001, 196, 277-282.

Efter Viborgs fall kunde den svenska armén inte erbjuda något större motstånd mot fiendens intåg och ett större slag utkämpades först vid Pälkäne i oktober 1713. Den svenska förlusten i detta slag var kaotisk och efter slaget flydde flera soldater inåt mot Tavastland. För att samla ihop dessa deserterade soldater skickade den svenska huvudarmén kaptен Salomon Enberg till Tavastland. Källorna angående Enbergs liv är oklara men även hans hemort har dokumenterats vara Ingermanland. Kaptен Enberg stannade i Tavastland tillsammans med fänrik Arvid Colliander efter att ha samlat upp en skara soldater och började idka partisankrig mot ryssarna. Enbergs styrka på ca 50 män anföll redan i slutet på samma år ryska styrkor vid bland annat Keuru, Padasjoki och Jämsä. Räderna verkar ha varit den ryska armén, som för tillfället förberedde sig för nästa fälttåg, till stor förtret. Den ryska befälhavaren skickade nämligen en stor styrka norrut för att nedgöra Enbergs kompani. Partigångarna lyckades retirera men befolkningen i området fick sätta hårt till. Under några dagar torterade och mördade de ryska soldaterna kallblodigt människor som ansågs ha samarbetat med Enbergs kompani. Efter att ryssarna dragit sig tillbaka återvände frikompanierna och fortsatte göra räder mot ryssarna in på våren 1714. I april överrumplades Enbergs kompani av en rysk styrka på över 3 000 man och största delen av partigångarna stupade eller togs till fånga. Fångarna fördes till Ryssland men kaptен Enberg lyckades rymma i början på år 1715. Han återvände till sin tjänst och fortsatte fram till 1720 att leda frikompanier i Österbotten.⁵⁷

Efter att Salomon Enberg togs till fånga verkar en stor del av hans kompani tagits över av en av stora ofredens mest kända grupp partigångare, bröderna Herpman. Bröderna Gabriel, Johan och Gustav var ursprungligen studenter i Åbo som återvänt till sin hembygd. De deltog troligtvis redan tidigt i Enbergs räder och samlade ihop en större styrka efter att kaptenen tillfångatagits. De fortsatte idkade partisankrig mot ryssarna i norra Tavastland under åren 1714 och 1715. Om deras bragder finns flera lokala historier och de har blivit en del av den lokala folkliga traditionen. Vad som står klart är att bröderna i slutet på år 1715 överfölls av ryssarna och dödades eller togs till fånga. Enligt traditionen skulle de två äldsta bröderna stupat medan Gustav samt deras far kyrkoherden Georg Herpman förts till Tavastehus var de senare misshandlats till döds.⁵⁸

När Finland började ytterligare falla i ryska händer drog sig även frikompanierna norrut. Efter Armfelts förlust vid Storkyro och svenska östersjöflottans förlust vid Hangö udd

⁵⁷ Kujala 1953, 231–232. Kuvaja 2020, 117–119.

⁵⁸ Aaltio 1928.

var det klart att även den västra riksdelen stod hotad. Frikompanierna omorganiserades nu främst till norra Österbotten varifrån de kunde göra räder söderut och så störa fiendens möjliga invasionsplaner. Bland annat kompaniet som tidigare letts av Taneli Luukkonen flyttade sig norrut. Efter att Luukkonen tagits till fånga hade Lauri Kärki övertagit befälet av kompaniet. Även Kärki var ursprungligen en ingermanländsk bonde och nämns redan år 1711 som en del av Luukkones kompani. När den svenska huvudarmén lämnade Finland fortsatte Kärkis kompani operera i norra Finland, med huvudbas i Pudasjärvi. Kärki överlevde kriget och bosatte sig efter freden i Karleby och senare i Jockas. Redan under slutet av kriget börjar han nämnas i källorna med efternamnet Kärkisudd. Detta lär vara på grund av att han skulle ha påstått sig ha blivit adlad av Karl XII med namnet Lorenz Kärkisudd. Något direkt bevis på detta finns inte och han avled 1726 eller 1727.⁵⁹

Ett annat kompani som spelade en viktig roll under åren efter att den östra rikshalvan fallit till fienden var ett lett av Peter Långström. Långström var inte likt de tidigare nämnda partigångarna ingermanlänning utan en bondeson från Savolax. Han var inte heller endast en bonde som tagit till vapen utan hade en verklig militärbakgrund. Han tjänstgjorde i Björneborgs regemente redan när kriget bröt ut och upphöjdes under krigets gång till fänrik och senare löjtnant. Under erövringen av Finland opererade Långströms kompani på 100–120 man främst i Savolax och Karelen. Härifrån gjorde de uppdrag söderut i landet för att sabotera den ryska arméns framryckning. När landet föll i fiendens händer flyttade Långströms styrka sig allt mera norrut. När Karl XII inledde sitt sista fälttåg till Norge 1718 kallade general Armfelt kapten Långström med. Efter att misslyckats inta Trondheim retirerade Armfelts armé söderut och Långström överfölls under ett kuriruppdrag av norska bönder och dödades.⁶⁰

Den till eftervärlden mest kända partigångaren är Stefan Löfving. Löfving levde mellan åren 1689–1777 och har blivit känd tack vare sina memoarer. Han ledde inte ett större frikompani till skillnad från Långström eller Kärki utan rörde sig främst ensam eller i sällskap med en eller ett par följeslagare. Löfving var hemma från Narva och började sin karriär som mönsterskrivare vid Åbo infanteriregemente. Han blev under ockupationen tillfångatagen av ryska kosacker men lyckades fly och började därefter operera som partigångare. Han uppmärksammades tidigt av den svenska armén och skickades flera gånger till det ockuperade området för att samla information. Under kriget verkade han

⁵⁹ Marjomaa 1997a.

⁶⁰ Kankaanpää 2001; Syrjö 1997.

främst i Egentliga Finland och Ålands skärgård. Där samlade han information, utförde sabotage och nedgjorde ryska trupper. Han överlevde kriget och tilldelades efter det Hommanäs gård i Borgå. Han led dock av pengabrist och erbjöd efter kriget sina tjänster även till ryska armén. Under hattarnas krig 1741–1743 kallades han åter till tjänst men fängslades under kriget anklagad över att ha konspirerat med fienden. Han frigavs och tilldelades efter kriget en pension. Sina memoarer författade han under sina äldre år och de har efter det bidragit till att forma den allmänna bilden av partigångare. Memoarerna är en fängslande läsning och ger en bra insikt i hur partigångarna opererade. Löfving porträtterar sig som djärv och slug, han visar en religiös fromhet såväl som inslag av humor. Dock framstår Löfving i sina memoarer inte som någon försvarare av folket utan snarare som en hänsynslös yrkessoldat som inte tvekar att hota och arbiträrt utnyttja befolkningen i sitt uppdrags namn.⁶¹

⁶¹ Hornborg 1929.

3. Allmogens klagomål

3.1 ”*Hielp oss ifrån Capitein Longströms händer ellerst döö vij alla jämerligen*” – Paldamo 1717

Den 17–18 juli 1717 sammankallades det till extra ordinarie ting i Paldamo. Paldamo hörde till Kajana län i de perifera delarna av Österbotten. Socknen låg inte heller långt norr om Kajaneborg, idag världens nordligaste slottsruin. Kajaneborg var strategiskt viktig då fortet skyddade den trånga passagen över Kajana älv och försvårade så militär rörelse norr om Nuasjärvi och Ule träsk. Trots att den svenska huvudarmén retirerat över till Västerbotten efter slaget vid Storkyro 1714 hade Kajana län förblivit i svenska händer. Ryska kosacker hade bränt byarna söder om Kajana redan 1712 men på grund av det välutrustade fortet inte kunnat röra sig norr om älven, var till exempel Paldamo kyrkby låg. Garnisonen på endast 50 man ledd av Johan Henrik Fieandt höll desperat ut och kapitulerade först i februari 1716 efter en belägring som inletts samma vinter. De ryska belägrarna bröt sitt löfte om fritt passage för försvararna och tog garnisonen med Fieandt till fånga samt sprängde Kajaneborg i luften.⁶²

Att det kallats till ting i Paldamo sommaren 1717 är därför ganska märkbart då socken skulle tros vara plundrad och möjlighet till att hålla ting liten. De senaste tingsrättsprotokollen från Kajana före detta är från år 1712 då området ännu låg starkt under svensk kontroll. Detta tyder på att fallet som behandlats måste ha varit av stor vikt. Det bör även nämnas att den ryska militära kontrollen var starkast kring kusterna och farlederna i inlandet. Efter att Kajaneborg sprängts hade området förlorat en stor del av sin strategiska betydelse och den ryska militärkontrollen bestod mest av strövande kosackpartier och mindre trupperheter på strövtåg.⁶³ Under största delen av stora ofreden låg nämligen de nordligaste socknarna i Österbotten inte under direkt rysk kontroll utan verkade åtminstone på papper fortfarande under det svenska juridiska systemet. Hur stark den egentliga svenska makten var i dessa socknar under stora ofreden varierade men eftersom de aldrig införlivades under det ryska centralstyret i Åbo hade allmogen fortfarande begränsad möjlighet till att föra fram anklagelser på svenska tingsrätter. Detta förutsatte oftast att bönderna hade möjlighet att framföra sina anklagelser genom socknens oftast enda skrivkunniga, prästen. Detta kunde i sin tur endast ske ifall de

⁶² Kujala 1953, 201-224.

⁶³ Kujala 1953, 228-229.

skrivkunniga stannat kvar i socknen när de ryska trupperna börjat närma sig. Flykten av tjänstemän under ockupationen var så stor att den svenska kronan krävde att åtminstone en präst per socken skulle stanna kvar trots ockupationen. Denna befallning följdes av största delen av prästerna i socknarna var allmogen stannat kvar. Under ofreden hade alltså största delen av de bebodda socknarna en präst kvar som till bästa förmåga kunde sköta såväl de andliga som juridiska ärendena.⁶⁴

Flykten av såväl allmoge som tjänstemän påverkades främst av två faktorer: tillfälle och geografi. Möjligheten till flykt, främst för allmogen, var starkt påverkad av var socknen låg. Områden där det var enkelt att ta till flykt, till exempel vid de stora farlederna eller längs kusten såg större befolkningstömningar än mera perifera svårtillgängliga socknar. Den norra landsvägen in till svenska Västerbotten var en svårtillgänglig och farlig väg på grund av avstånd, dåliga vägar och perifer bosättning. Flyktingströmmar gick in i Umeå men jämfört med flyktingarna som kom sjövägen var de små.⁶⁵ På grund av de tidigare nämnda faktorerna såväl som svårt upprätthållen kommunikation var det svårt för allmoge såväl som tjänstemän att ta till flykt från de nordliga socknarna i Österbotten. Allmogens situation kan knappast ha hjälpts av den svenska arméns intresse att upprätthålla militär närvaro i området. Efter Kajaneborgs kapitulering hade Långströms frikompani kommenderats till området för att förhindra fiendens framfart i området och så försvåra deras möjlighet att göra räder mot Umeå eller resten av svenska Västerbotten.⁶⁶

Protokollet börjar med att beskriva hur baron Lorentz Clerk redan i september 1716 kallats till Kajana av befolkningen för att föra kungens rätt. Lorentz Clerk var landshövding för Österbottens län under denna tid. Att protokollet nämner honom ha fått brevet i september 1716 tyder på att han likt flera andra tjänstemän måste ha flytt undan fienden till den västra riksdelen. Tjänsteman Fredrik Arnkyl anlände till Paldamo för att observera tinget.⁶⁷

Tillsammans med Arnkyl nämns även Paldamos kyrkoherde Anders Cajanus som troligen också författat det ursprungliga protokollet. I dokumentet nämns särskilt att Cajanus stannat kvar i länet trots att det fallit under rysk kontroll. Trots den stora flykten av

⁶⁴ Aminoff-Winberg 2007, 211–212.

⁶⁵ Aminoff-Winberg 2007, 89.

⁶⁶ Kujala 1953, 229.

⁶⁷ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.7.1717.

tjänstemän som skedde under ockupationen av Finland hade den svenska kronan som sagt uppmanat en präst per församling att stanna kvar och sköta om allmogen⁶⁸ Anders Cajanus verkar alltså ha hört till dem som trots ryssarnas räder och Kajaneborgs kapitulering stannat kvar hos sin församling. Cajanus inleder protokollet med konstaterandet att han själv och socken är trogna den svenska kronan och beklagar sig sedan över den ”stora olägenhet” som fiendens härjanden har orsakat dem. Han beskriver deras liv som hårt på grund av ryssarnas plundringar men dessutom dagligen göras värre av kapten Långström som uppehåller sig med sitt kompani i Kajana län. För att få sin röst hörd har Cajanus författat en klagoskrift på allmogens begäran. Cajanus med sin församling skickade denna skrift till generalmajor Magnus Cronberg under vars kommandering Långströms frikompani var. Magnus Cronberg (1668–1740) var såväl landshövding i Västerbotten som generalmajor över Västerbottens regemente. Att frikompanierna var underställda regementet i Västerbotten är logiskt då det var närmast beläget till det ockuperade området i vilket de opererade. Efter detta fortsätter protokollet med klagoskriften, underskriven av 27 bönder.

Först bör det påpekas att ”allmogens” klagoskrift knappast är någon ordagrann nedskrivning av böndernas ord utan främst en förfinad version författad av Cajanus. Genom hela klagoskriften märks en utbildad mans förmåga att uttrycka sig och dramatisera händelser. Den är fint uttryckt och väl strukturerad för att framföra sitt argument, något som den främst icke läs- och skrivkunniga allmogen knappast kunde ha producerat på egen hand. Dessutom var allmogen i Paldamo främst finskspråkig.⁶⁹

Detta är dock inte ett faktum som i detta fall borde ses som något som ger mindre trovärdighet till skriften. I källorna finns ingenting som tyder på att prästen skulle ha något extra att gynnas av själv via sitt sätt att framföra saker. Klagoskriften är författad och förfinad av Cajanus av rent praktiska orsaker, han var den med högst utbildning i socknen och kunde så via sin retoriska förmåga bättre rikta militärledningens uppmärksamhet till problemen i Paldamo.

Klagoskriften börjar med bedjande formaliteter hur de som Sveriges fattiga undersåtar har avsaknad för sin kung som upprätthåller lag och rätt i landet. Detta bedjande till kungen i klagoskriften kan ses som ett klart inslag av Cajanus när man känner till de

⁶⁸ Aminoff-Winberg 2007, 211-212.

⁶⁹ Aminoff-Winberg 2007, 375.

tidstypiska formaliteterna och observerar vilket år den är författad. Efter slaget vid Poltava 1709 hade Karl XII flytt till osmanernas rike var han upprätthöll sig i flera år. Det var under dessa år som Finland ockuperades och den svenska militärledningen var i kaos. 1714 hade kungen återvänt till riket vilket gett undersåtarna hopp om fred. Bland de som flytt över till den västra riksdelen samt bland de som levde kvar i de ockuperade östra delarna av riket kan man även tänka sig ha haft ett hopp om ökat understöd och möjlig återerövring av provinserna. Denna form av bedjande till kungen kan alltså anses ha varit normal retorik under åren efter att han återvänt till riket. Att detta förekommer så formellt i klagoskriften är ett sätt för Cajanus att föra fram sockens trogenhet till den svenska kungen samt genom en känsla för lojalitet tala till den utbildade klassen till vilket skriften är författad. Att även allmogen önskade fred och stabilare tider kan såklart inte förnekas men hur mycket egentlig trohet och samhörighet allmogen i Paldamo kände med den avlägsna svenska kungen går säkerligen att diskutera.⁷⁰

Efter den formella inledningen går klagoskriften ganska direkt in på problemet i fråga: Långströms frikompani. Den börjar med att nämna kompanichefen själv och hur han inte endast drev in skatter utan dessutom lät sina utskickade män ”*okhristeligt maroderande och pijskande*” ta med sig allt vad de fann i böndernas hus och allt vad de gömt undan i skogen från fienden. Partigångarna beskrivs även ha tagit böndernas alla kläder från kroppen, allt hö, alla slädar samt deras kor, får och spannmål. Trots att allt detta kanske inte skall tolkas ordagrant visar det dramatiska uttryckandet ett tecken på desperation. Detta sätt att beskriva saker i en aningen dramatiserande ton är vanligt i tingsrättsprotokoll och adjektiv så som ”okristligt” är förnedrande och dömande. Det syftar kanske i detta fall på en omoralisk grymhet vilken inte ens prästen eller samhällsordningen kan sätta stopp för.⁷¹

Denna grymhet går att se inte endast i klagoskriften riktad till militärledningen utan även i personliga anklagelser. Under tinget i Paldamo anklagade bland annat bonden Johan Häckinen från Hirvinsalmi partigångaren Samuel Forsman för misshandel och mord. Forsman beskrivs vara en förare i Långströms kompani som under våren 1715 skulle med några andra partigångare brutit sig in hos Häckinen. Med ”*hugg och slag samt baskande och bindande*” tog de åt sig 400 koppardaler av bonden samt misshandlade hans mor och

⁷⁰ Aminoff-Winberg 2007, 196.

⁷¹ Extra ordinarie ting Paldamo 17–18.7.1717.

hustru. Någon vecka senare avled Häckinens mor av sina skador medan hans hustru fortfarande beskrivs vara ”*lamber och lytter*”.⁷²

Trots att inbringandet av skatter från allmogen hörde till partigångarnas uppgifter och var en del av tidens krigsdoktrin är dessa anklagelser klart något oacceptabelt. Kontributioner till armén i form av pengar, hö, spannmål och boskap från befolkningen var inte något avvikande utan något etablerat och fullt accepterat av militärledningen. Dock måste detta indrivande av kontributioner kunna balanseras så att bönderna inte hamnade i nöd och kunde fortsätta producera för framtiden. Därför var militären av rent logistiska orsaker inte tillåten att helt arbiträrt utnyttja kronans undersåtar.⁷³ Dessutom är det klart att en onödig grymhet mot allmogen skulle vända dem emot centralmakten och så vara kontraproduktivt för hela krigsdoktrinen. Detta var speciellt aktuellt nu när området i fråga var ett gränsområde till fienden.

Att de svenska frikompanierna med våld tvingade allmogen att uppge var de gömt sina värdesaker satt de allmogen i en position var de varken kunde lita på den ryska eller svenska militären och fördunklade skillnaden mellan fiende och frände. Detta visar svårigheten med att tillämpa ett svartvitt vi–de-perspektiv till stora ofreden. Speciellt i norra Österbotten som var ett gränsområde mellan den svenska militära makten och den ryska ockupationszonen blev skillnaden mellan vän och fiende genast gråare. Denna gråa zon mellan vän och fiende kan dessutom anses vara ganska karakteristiskt för samtidens krigsföring och nationella bild i allmänhet. 1700-talets krig var inte krig där en nationalistisk befolkning mobiliserats mot en gemensam fiende i stil med bland annat första världskriget. Trots etniska och nationella identiteter till en viss del existerade kan de inte jämföras med 1800- och 1900-talens folkliga identitet vi är vana med än idag.⁷⁴

För allmogen var identiteten mycket lokal och var så en rak motsats till den internationella adeln som reste och gifte sig över landsgränserna. Någon riksomfattande nationell identitet existerade inte och samhörigheten sträckte sig främst över den egna socknen. Speciellt i det agrara Finland med varierande dialekter och traditioner är det svårt att se en landsomfattande samhörighet över det ockuperade området. Detta kommer fram i klagoskriften då allmogen nämnde att Långströms kompani samlade ihop ”*små gossar*

⁷² Extra ordinarie ting Paldamo 17–18.7.1717, s. 6.

⁷³ Kuvaja 1999, 42–46.

⁷⁴ Aminoff-Winberg 2007, 180–183.

och stora karlar” från kringliggande socknar som stal och konsumerade deras sista mat.⁷⁵ Frikompanierna var som tidigare nämnt mycket diversa och kunde på grund av sin rörlighet bestå av män från alla håll i det ockuperade området. Detta är en stark kontrast till de indelta svenska truppförbanden som var organiserade efter landskap av rent logistiska orsaker. Att soldaterna fick marschera sida vid sida med män från samma område ansågs även öka moralen och stärka kompaniets samhörighet. Trots att den svenska armén även bestod av så kallade värvade trupper som oftast samlades efter behov och kunde bestå av soldater från flera olika landskap, var frikompanierna ett undantag på grund av deras ännu mera spridda rekrytering.⁷⁶

Nya män verkar ha rekryterats mer eller mindre frivilligt över allt var kompanierna rörde sig, medan andra följt med kompanierna sedan krigets början. Detta syns i de anklagelser som framförts mot frikompanierna angående tvångsrekrytering. Bland annat i Kuopio beskylldes partigångare för att år 1718 ha kidnappat en man och fört honom över till Sverige för att bli soldat.⁷⁷ Samma öde beskrev även änkan Kaisa Martikka ha tillfallit hennes son i Idensalmi.⁷⁸

Frikompaniernas veteraner var som tidigare nämnt till stor del hemma från Ingermanland.⁷⁹ Dessa ny-ingermanlänningar som fördrivits från sina hem delade knappast någon identitet med allmogen i norra Finland. Detta kan tänkas vara fallet även för någon rekryterad från Savolax, Karelen eller något annat område i riket. Dessutom kan frikompanierna, vars uppgift främst var rövande och räder, tänkas ha varit mycket generösa med vem som slöt sig till deras rader. Eftersom bönder saknade någon militär erfarenhet är det troligt att flera som slöt sig till frikompaniernas rader var individer som redan färdigt var utstötta ur samhället. Detta kunde vara brottslingar, deserterade soldater eller allmänna opportunisterna. Detta kan delvis förklara partigångarnas grymhet och oförmåga att känna sympati med allmogen.⁸⁰

I klagoskriften från Paldamo nämns även sockenprästen Cajanus som tidigare nämnt troligen författat den ursprungliga klagoskriften i tredje person. Partigångarna beskrivs en söndag ha förhindrat Cajanus att leda gudstjänsten. Cajanus hade flytt undan fienden

⁷⁵ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.1717.

⁷⁶ Ericson 1995, 86–88.

⁷⁷ Vinterting Kuopio 28.-31.1.1723.

⁷⁸ Vinterting Idensalmi 8.3.1725.

⁷⁹ Kankaanpää 2001, 388.

⁸⁰ Kujala 1953, 343.

och partigångarna hade under flykten tagit hans häst ifrån honom. Prästen som redan tidigare varit sjuk var nära att mista livet när partigångarna även tagit över hans inkvartering. När specifikt detta hänt nämns inte men troligtvis under vårvintern 1717. Förutom att konfiskera hans häst hade de även konfiskerat allt hö vilket gjorde det omöjligt för honom att försörja en ny häst och så göra resorna till kyrkan.⁸¹

Att klagoskriften nämner att även prästerskapet, den utbildade klassen, påverkats av detta var ett sätt att ytterligare föra fram allvaret åt militärledningen till vem detta brev var riktat. Det låg nämligen i den svenska militärens intresse att tjänstemännen hölls kvar i det ockuperade området då de var de enda som kunde upprätthålla någon sorts kommunikation och kontroll. Dessutom var söndagsgudstjänsten inte endast en andlig ceremoni utan en viktig sammankomst och en möjlighet för allmogen att kommunicera med en av områdets troligtvis enda skrivkunniga, prästen. Eftersom en stor del av de rikare klasserna flytt landet redan i ett tidigt skede hade de som stannat kvar en större risk för att bli utsatta för plundring. Den laglösa tiden under stora ofreden gjorde det möjligt för såväl soldater som rövare att utnyttja situationen. Att även de svenska frikompanierna skulle ha utnyttjat situationen är därför inte alls otänkbart. Till exempel i Mäntyharju plundrade en grupp partigångare fogde Peter Mörcks gård i augusti 1716. De stal mynt, silver och andra värdesaker för närmare 800 silverdaler.⁸²

Klagobrevet slutar med allmogens dramatiska beskrivning av frikompanikaptenen Långström. De beskriver hur *”han är oss icke allenest så hård att man aldrig sådant hört...”* utan även inte visade någon vilja att försvara dem mot fienden.⁸³ Allmogen beskriver Långströms kompani ta deras hästar och hörda dem till ryska gränsen över vintrarna. De kalla finska vintrarna var speciellt ödesdigra under ofredens svältdrabbade år. Hästarna var speciellt viktiga för allmogen då de var nödvändiga för allt mera styrkekrävande arbete. Speciellt under vintrarna var de livsviktiga för all transport och kommunikation. Att hästarna var viktiga även för frikompaniet är självklart och speciellt under vintern var de säkerligen centrala för de räder Långström gjorde över gränsen. Dock visar detta att Långström tagit sig stora friheter från de order militärledningen gett hans

⁸¹ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.1717.

⁸² Höstting Savitaipale och Mäntyharju 23.-26.9.1724, Vilkuna 2006, 93.

⁸³ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.1717.

kompani och för det andra en avsaknad av medlidande för allmogen som han enligt deras egna ord ”...lembnandes oss och våra barn ut stort älände och i Ryssens händer”.⁸⁴

I denna retorik förekommer det ett direkt missnöje mot Långströms frikompani men även en förväntning. Det är klart genom hela klagoskriften att allmogen förväntat sig få skydd av frikompanierna mot de regelbundna ryska räderna. De verkar i detta fall ha haft åtminstone ett hopp om att situationen skulle förbättrats med frikompaniernas närvaro i området vilket det inte gjorde, tvärtom. Långström verkar ha prioriterat sina operationer framför allting och om man skall tro allmogen, inte tagit någon som helst syn till deras välbefinnande. För frikompaniet verkar sockens allmoge främst ha varit en resurs att utnyttja för sin egen väl. Detta kan kanske förklaras med den kaotiska och svältdrabbade tid klagoskriften är skriven i och så endast tolkas vara en del av ”krigets vardag”. Dock kan det även reflekteras mot de tidigare nämnda logistiska orsakerna för förhindrandet av grymhet mot den egna allmogen. Dessutom skall frågor som medlidande och moralisk uppfattning inte bortses, speciellt eftersom de spelar en roll i svaret på Cajanus skrift. Klagoskriften slutar med ett dramatiskt bedjande om att Långströms kompani skall tas bort från Kajanaländ. Annars, enligt deras egna ord ”döö wij och wår endste präst af hunger och nakenheet”. Skriften är daterad den 10 april 1717 då den troligtvis skickats till militärledningen i Västerbotten.⁸⁵

3.2 Tio punkter om orättvisa – Pudasjärvi 1717

Klagoskriften från Paldamo är inte den enda som skickades in till den svenska militärledningen under kriget utan en mycket motsvarande skrift presenterades även av allmogen i Pudasjärvi år 1717. Pudasjärvi ligger nordväst om Paldamo och så närmare till kusten var de större farlederna gick under ofreden. Trots att de geografiska avstånden var stora förenades byarna i trakten av Ijo älv som rinner ut i Bottenviken. Via älven idkades fiske och den fungerade som ett viktigt transportmedel för handel. Området var glest bebott och någon permanent rysk närvaro fanns inte. Pudasjärvi hörde därför även till de områdena där frikompanierna rörde sig.⁸⁶

Denna klagoskrift är intressant då den inte framfördes av en präst likt skriften från Paldamo utan direkt av allmogen. Den framfördes inte heller via någon tjänsteman utan

⁸⁴ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.1717.

⁸⁵ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18-1717 s.4.

⁸⁶ Kujala 1953, 232.

presenterades direkt för Västerbottens landshövding Magnus Cronberg. Skriften presenterades för Cronberg av bönderna Jakob Anglenius och Johan Räisänen.⁸⁷ Från sin hemby verkar de ha rest till Torneå var Cronberg befann sig. Vägen, som troligtvis gick ned för Ijo älv och efter det upp längs Bottenvikens kust, var lång och farlig. Vid vägarna rörde sig ryska trupper och längs kusten härjade galärflottan. Byarna i norra Österbotten hade under ockupationsfasen skövlats av fienden så att området längs vilket de rörde sig var om inte ödelagt åtminstone fattigt och plundrat. Trots det, så var fallet i fråga så allvarligt att de ansåg det vara värt färden. Att skriften framfördes direkt av bönderna tyder på att församlingens präst inte längre upprätthöll sig i socknen eller åtminstone inte följt med dem på färden till Torneå.⁸⁸

Klagoskriften börjar med ett ödmjukt bedjande till landshövdingen. Trots att denna retorik delvis är typisk för tiden går en viss bedja och desperation att märka i ordvalen. Cronberg tilltalas till exempel som ”*Nådgunstige herre*” medan allmogen refererar till sig själv som ”*vår allernådisgste Konungs fattige undersåtare*.” Detta refererande till makten, Cronberg och kungen som nådiga och sig själv som fattiga är ett sätt att föra fram sin sårbara position samt tala till maktens medlidande. Sitt klagomål förde de även fram med en viss försiktighet då de refererar till det som ”*en underdån-ödmjukaste klagan*”.⁸⁹

Klagan gäller såväl Långströms som Kärkis kompanier. De upprätthöll sig som bäst i närheten av deras socken och beskrevs behandla allmogen hänsynslöst. Frikompanierna beskrevs piskande och rövande ta åt sig varor. Precis som i Paldamos klagoskrift beskrevs de röva deras kläder. Detta är knappast heller någon överdrift, kläder var något det säkerligen var brist på under ofredsåren. Partigångarna krävde även ”*onödiga skjutsar*” av bönderna i Paldamo, syftandes på transporterandet av soldater eller varor för kompanierna. Detta förhindrade bönderna från att göra sina livsviktiga dagliga sysslor och utsatte även dem samt arbetshästarna för fara. På grund av detta våld kom bönderna snart att måsta ge sig på en ”*eländig flykt*” om inte militärledningen ingrep och befriade dem från frikompaniernas terror. Därför hade de nu listat upp sina klagomål till Cronberg i tio punkter.⁹⁰

⁸⁷ Gummerus 1913, s 168.

⁸⁸ Kujala 1953, Kuvaja 2020.

⁸⁹ Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41.

⁹⁰ Gummerus 1913, 168.

I de första punkterna beskrivs hur först Långströms kompani varit dem till mycket besvär och efter att de lämnat socknen ersatts med Kärkis kompani som bäst terroriserade dem. Klagoskrifterna från Paldamo och Pudasjärvi är daterade till april 1717 respektive juni 1717. I ingendera beskrivs Långströms kompani för tillfället vara närvarande vilket tyder på att partigångarna under våren upprätthållit sig i norra Österbotten och förberett ett strövtåg. Vi vet att Långström under samma års sommar var på parti i Karelen.⁹¹

Kärkis kompani som upprätthöll sig i Pudasjärvi hade mångdubblats och allmogen måste försörja dem alla. Situationen hade inte blivit bättre av att en stor hop med flyktingar även slagit sig ned i socknen. Varifrån dessa flyktingar var kommer inte fram men de kan tänkas ha flytt från socknar mera söderut i Österbotten. Det var alltså helt enkelt för många munnar för allmogen att försörja. Eftersom flyktingarna beskrivs tillsammans med att frikompaniet vuxit är det fullt möjligt att flera av de som anslutit sig till kompaniet även varit flyktingar från andra socknar. När partigångarna åkte iväg på strövtåg beskriver bönderna hur de lämnade kvar några soldater ”*på marod.*”⁹² Dessa efterlämnade soldater betedde sig aggressivt mot allmogen och utpressade dem på deras egendom.

När partigångarna återvände höll de stora *gästabud*, fester, och brände stora delar av böndernas spannmål till sprit. Mängden spannmål som bränts till sprit av partigångarna beskrivs vara så stor att böndernas svin blivit utan föda och svultit ihjäl. Med att påpeka partigångarnas överflödiga levnad med att de kunde ordna stora fester hämtar allmogen fram en självvisk bild av dessa kronans män. Detta är inte heller den enda anklagelsen mot frikompanier var deras festande nämns. År 1714 misshandlades Karis fogde Erik Hafverberg av en grupp partigångare. De anklagades för att ha låst in honom på sin gård och efter att misshandlat honom festat stort och dansat runt.⁹³

Anklagelsen angående festerna och spritbränningen är dessutom allvarlig då den inte endast beskriver en grymhet mot allmogen utan även ett slösande av dess resurser. Som tidigare nämnt var allmogens produktion viktig för armén och att slösa deras redan små resurser var knappast något som sågs på mellan fingrarna.⁹⁴ Detta visar även att partigångarna etablerat sig ganska permanent i socknen och nu styrde den arbiträrt som

⁹¹ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.7.1717

⁹² MAROD, adj.

(†) utmattad, trött; urspr. om soldat som på grund av utmattnings o. d. icke längre kan följa sin trupp. SAOB.

⁹³ Höstting Karis 9. 12.11.1724, Vinterting Karis 10.13.2.1724.

⁹⁴ Perlestam 2008, 94–95.

ett mikrosamhälle. Enligt allmogen vägrade frikompaniets män delta i något arbete, inte ens i vedhuggande, och allmogen måste med kroppsstyrka släpa veden från skogarna. Partigångarna lär dessutom ha vägrat låna sina hästar till detta arbete som endast stod i stallen och konsumerade dyrbart hö.⁹⁵

Partigångarna anklagas även för att anse sig vara berättigade till allt vad bönderna ägde, om det så var spannmål, kläder eller boskap. Allt spannmål måste siktas⁹⁶ och den bästa rågen och kornen tillföll såklart frikompaniet. Om allmogen vägrade gå med på detta bestraffas de. Dessutom anklagar de partigångarna för att använda egna falska mått för att mäta spannmålsskatterna. Dessa kappar⁹⁷ var ovanligt stora och de kunde fylla en fjärdedel extra i varje tunna. Redan normala skatter kan tros ha belastat bönderna hårt under dessa tider så mängden som togs med de falska måtten kan verkligen ha varit ödesdigra. Efter freden befriades bland annat flera hemman från skatt på grund av att de blivit hårt utsatta.⁹⁸ Detta är även ett argument som inte endast talar till överhöghetens medlidande utan även till de tidigare nämnda faktorerna om resurser och allmogens produktion. Armén var i allmänhet berättigad till ett visst överenskommet skattemått och överskridandet av detta var ett brott inte endast mot allmogen utan även mot den statliga byråkratin.⁹⁹

De onödiga skjutsar som allmogen tidigare nämnt frikompanierna kräva gick främst till Ijo vid kusten. Besöken till Ijo sägs bedrivas ”*under titel af krono ärende*” men främst gå ut på sprit och tobaksförsäljning.¹⁰⁰ Med detta menas att partigångarna i Pudasjärvi säger färderna till kusten vara en del av deras uppdrag medan de i verkligheten sålde tobak och sprit, förmodligen den de bränt själv i Pudasjärvi. Med vem handeln idkades beskrivs inte. Eftersom de färdades till kusten ska dock möjligheten att handeln idkades med ryska trupper inte uteslutas. Områdena kring Uleåborg hade skövlats häftigt under ockupationsfasen och låg inte heller under den direkta ryska militära kontrollen. Största

⁹⁵ Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41.

⁹⁶ låta (en massa av ngt, i allm. sönderkrossat material av något slag) passera genom en sikt (l. en siktduk o. d., stundom ett såll) för att skilja finkornigt material från mera grovkornigt l. avskilja vissa (vid massans användning icke önskvärda) grövre l. finare partiklar från massan (t. ex. skal från mjöl, damm från krut) l. för att finfördela massan; jfr SÅLLA. Sikta ngt genom l. i l. med en fin l. grov sikt. Sikta mjöl, sand. SAOB.

⁹⁷ beteckning för ett rymdmått för torra varor av för olika varor varierande storlek, i allm. utgörande 1/32 tunna l. 1 3/4 kanna (= omkr. 4,6 liter); äv. ss. beteckning för så stor mängd (av ngn vara) som i rymd utgör en kappe. SAOB.

⁹⁸ Kuvaja 2020, 237-242.

⁹⁹ Perlestam 2008, 25-35.

¹⁰⁰ Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41.

delen av befolkningen hade flytt eller tagits till fånga så några stora möjligheter till handel med dem kan knappast ha funnits. I dessa områden strövade fortfarande mest irreguljära kosacktrupper som inte till funktion skilde sig värst mycket från de svenska frikompanierna. De lydde inte heller under den direkta ryska militära kontrollen och hade därför en motsvarande självständig och opportunistisk natur.¹⁰¹ Att dessa skulle ha handlat med varandra är därför inte alls otänkbart. Hur fallet än var så är det klart att frikompaniet gått över sina order och tjänade enbart sig själva. Vid kusten sägs de även ha inhandlat lax som fiskats i Ijo älv.

Slutligen påpekar allmogen i Pudasjärvi hur de, rättvist nog, anser att frikompanierna skulle tjäna kungen bättre om de skulle plundra fienden istället. De förundrar sig över varför inte frikompanierna *"kunde hafva någon fördel medelst rof och byte utaf fienden"*.¹⁰² Fienden skulle, menar de, ha betydligt mycket mera att erbjuda för frikompanierna att plundra än den fattiga allmogen. Detta var även uppgiften de getts av armén, som de nu avvikit ifrån. Allmogen beklagar sig över hur de tidigare blivit hårt plundrade av fienden men inte finna någon som helst trygghet i att partigångarna upprätthöll sig i deras socken. Det är klart att de likt allmogen i Paldamo inte förväntade sig få något stöd av frikompaniet ifall fienden skulle närma sig. Sin lojalitet till kungen uttrycker de dock med att nämna hur de *"heldre underkasta oss Guds nådiga behag till något äfventyr med fienden och sjelvfe söka försvara oss, än att stadigt plågas med medlem:te folks öfverdåd"*.¹⁰³ De säger sig alltså vara redo att själv ta upp vapen och försvara sig, precis som ofredens partigångare från början uppstått. Detta är säkert för det mesta är ett dramatiskt inslag och böndernas egentliga möjlighet till att egentligen försvara sig säkert går att diskutera. Dock visar det igen den gråa zonen mellan vän och fiende under stora ofreden. Det visar även hur partisankriget mot ryssarna inte var något organiserat motstånd utan flera spontana och lokala rörelser. Från mindre bondemotstånd och enskilda äventyrare till organiserade kompanier och band med rövare.

Som det framkommer i klagoskriften hade detta av armén uppställda frikompani degraderat till inget annat än en hop med rövare. Allmogen i Pudasjärvi hade därför skickat iväg två män från sin socken för att framföra sin klagan till militärens ledning. Om inte någon hjälp snart skulle komma fanns det enligt sina egna ord endast två

¹⁰¹ Kujala 1953, 231.

¹⁰² Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41.

¹⁰³ Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41.

alternativ: ”*Antingen afbida döden eller ock förlåta alltsamman och fatta till tiggarestavfen*”. Skriften är undertecknad av allmogen i Pudasjärvi och daterad den 27 juni 1717, då Jakob Anglenius och Johan Räisänen troligtvis gav sig iväg mot Torneå.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Gummerus 1913, 167-170.

4. ”Förklaring jämta allvarlig åtvarning” – den svenska militärledningens svar och följder

Såväl Cajanus klagoskrift från Paldamo som allmogens klagoskrift från Pudasjärvi uppmärksammades av den svenska militärledningen i Västerbotten. Landshövding Magnus Cronberg till vilka båda var riktade uttalade sig angående klagomålen och militären tog till åtgärder. I sina uttalanden är det klart att åtminstone Cronberg såg allvaret i situationen. Hans uttalanden angående bägge fallen är korta och klara, frikompanierna måste ställas till svars för anklagelserna.

Svaret på klagomålet från Paldamo är daterat den 29 maj 1717 vilket betyder att det är skrivet över en månad före klagomålet från Pudasjärvi troligtvis kom fram till Cronberg. I sitt uttalande kommenderar Cronberg Långström till att ställa sig till svars för allt ”...wåldsamt framfarande emot dessa Paldamo boor och andra Kongl Maj. undersåtar där å orten...”. Han beskriver Långströms kommendering vara undersåtarna till ”... last och förtryck...”, alltså precis som allmogen beskrivit. Frikompaniet beordras till att söka sin fördel i de orter som styrs av fienden och inte utnyttja de undersåtar som fortfarande är trogna kungen.¹⁰⁵

Cronberg krävde alltså en förklaring av Långström för de anklagelserna som gjorts emot honom när det gällde maktmissbruket mot allmogen i Paldamo. Att han nämner befolkningen i Paldamo fortfarande vara kungens undersåtar och vara trogna riket bekräftar ytterligare att norra Österbotten inte var och inte ansågs av den svenska militärledningen höra till det ockuperade området. Trots att området utsattes för ryska räder och låg mycket avlägset ingick det inte i den direkta ockupationszonen. Varken militärstyret i Viborg före 1717 eller det senare civilstyret i Åbo stäckte sig till de nordligaste socknarna i Österbotten vilket ledde till att de praktiskt taget fortfarande låg under svenskt styre.¹⁰⁶

Att detta då verkligen tagits i beaktan av Cronberg visar att frikompaniets agerande verkligen inte var acceptabelt eller något som kunde förbises trots den svåra situationen landet låg i. Det visar även att det låg i den svenska militärledningens intresse att upprätthålla närvaro i de perifera och nästan isolerade socknarna i norra Österbotten. Målet med att upprätthålla den militära närvaron, såväl som orsaken till Långströms

¹⁰⁵ Extra ordinarie ting Paldamo 17-18.7. 1717, s. 5.

¹⁰⁶ Kujala 1953, 228-229.

frikompanis ursprungliga kommenderande till området var att tvinga fienden ödsla resurser som annars skulle används för en attack mot det svenska Västerbotten. Något som ännu under ockupationsfasen var ett realistiskt scenario. Den svenska militärrätten var sträng och speciellt under krigstid var trotsande av order inte något som sågs på med blida ögon. Straffet för förräderi var vanligtvis döden och det kunde tillämpas väldigt arbiträrt ifall någon ansågs ha avvikit från sin tjänst.¹⁰⁷

Cronbergs svar på klagomålet från Pudasjärvi är daterat den 18 juli 1717, lite under två månader efter uttalandet om klagomålet från Paldamo. Cronbergs svar är riktat till såväl Långström som Kärki och har ett allvarligare ordval än brevet ett par månader tidigare. Landshövdingen berättar om det klagomål han fått av de två bönderna angående frikompaniernas grymheter. Till följd av detta kommer nu de tidigare nämnda bönderna såväl som de andra utsatta att *"uti Kong: Majj:ts höga Namn tagne uti förswar emot alla wåldsamheter af berörde capteiner"*. Med detta vill Cronberg än en gång understryka att allmogen fortfarande ansågs vara den svenska kronans undersåtar. Att påpeka hur de togs direkt under kronans försvar visar Cronberg att frikompanierna inte längre njöt av kronans fulla förtroende. Landshövdingen går vidare till att påpeka att detta gällde undersåtarna i hela Österbotten och Finland, syftandes då på hela det av fienden ockuperade området. Om fortsatt våld skulle ske väntade ett hårt straff kapternerna.¹⁰⁸

Samtidigt som Cronberg författade sitt brev angående klagomålet från Pudasjärvi hölls även tinget i Paldamo varifrån den tidigare behandlade klagoskriften framförts. Under tinget fördes flera anklagelser mot frikompanierna fram, vilket kronans tjänstemän observerade. Dessa anklagelser var i stort sätt de samma som listats upp i Cajanus klagoskrift så det stod klart att anklagelserna var äkta och problemet inte hade försvunnit någonstans. På tinget bekräftades det därför att kapten Långström skulle ställas till svars för dessa anklagelser. Problemet var dock att frikompaniet som bäst var på parti i Karelen och inte kunde kontaktas.¹⁰⁹

Hur stor möjlighet och hur mycket egentligt intresse det fanns med att utreda problemen med frikompanierna i norra Österbotten går att diskutera. När Karl XII hade återvänt till riket år 1715 hade den östra riksdelen redan ockuperats av ryssarna. Kungen visade inget intresse av att sluta fred utan började förbereda ett nytt fälttåg mot Norge. Utskrivandet

¹⁰⁷ Perlestam 2008, 149–156.

¹⁰⁸ Finlands allmänna tidning 18.02.1856 no 41, s 163.

¹⁰⁹ Extra ordinarie ting Paldamo 17–18.7. 1717.

av nya soldater samt produktionen av resurser belastade rikets ekonomi hårt och användandet av resurser på ett jämförelsevis mindre problem som detta ansågs onödigt. Dessutom hade de ryska härjningarna in i Västerbotten minskat fram till år 1717 och på grund av skövlandet av de nordösterbottniska socknarna stod det klart att fienden inte planerade ett anfall mot den västra riksdelen. Redan året före hade kungen därför kallat tillbaka Armfelts trupper från Västerbotten för att förbereda fälttåget mot Norge. Västerbotten stod därför öppet, kvar lämnades endast kring 600 soldater. Norra Österbotten hade blivit ett deserterat ingenmansland och det låg i såväl svenskarnas som ryssarnas intresse att det skulle fortsätta vara det i fortsättningen.¹¹⁰

Dock ignorerades allmogens anklagelser inte totalt. I augusti 1717, troligtvis efter att informationen från tinget i Paldamo nått Cronberg, beordrade han Armfelt att utreda saken, närmare bestämt hur mycket frikompanierna rövat av allmogen i socknarna. För att utreda saken med frikompanierna skickades den tidigare erfarna partigångaren major Salomon Enberg till Österbotten med en mindre trupp. Enberg hade lett frikompanier sedan början av ockupationen och ansågs vara rätt man för uppdraget.¹¹¹ Han anlände till Kajanaland i januari 1718 och tog befälet över från Kärkis kompani. Det finns inga källor som tyder på att Kärki skulle ha åtalats eller straffats på något annat sätt än att kommenderingen flyttades till Enberg.¹¹² Detta kan tolkas som att Kärki och de kvarvarande partigångarna var för värdefulla för att totalt avsättas från sin tjänst. Det kan även tyda på att Enberg, själv också en erfaren partigångare, såg genom fingrarna på de grymheter Kärkis kompani i Kajanaland anklagades för. Kvar i Kajanaland fanns inte heller mera än ett trettiotal partigångare då Långström lämnat länet med en del av kompaniet.¹¹³

Armfelt hade nämligen kallat Långström bort från Österbotten över till den västra riksdelen. Kungen förberedde som tidigare nämnt fälttåget mot Norge och det beslöts att Långströms frikompani skulle följa med. Långström var bland de få frikompanikaptenerna som hade en riktig bakgrund i militären och hölls säkert därför i ett högre värde än många av de andra partigångarna. Han hade redan under kriget blivit en känd figur och blivit upphöjd till major. Några bevis på att Långström skulle ha åtalats

¹¹⁰ Kujala 1953, 228-229.

¹¹¹ Kuvaja 2020, 112.

¹¹² Lindeqvist 1919, 353. Kujala 1953.

¹¹³ Kujala 1953, 230-231.

för de grymheter hans kompani beskylldes för finns heller inte. Han följde med Armfelts armé på fälttåget och stupade under reträtten tillbaka till Sverige.¹¹⁴

Om major Enbergs uppdrag i norra Österbotten finns dock källor bevarade i form av rapporter han skickade till militärledningen. Enberg följde sitt uppdrag och utredde hur mycket frikompanierna rövat från allmogen. Enbart i Kajanaland kom han fram till att värdet på det som rövats rörde sig kring åtminstone 5 000 silverdaler. Om Enbergs beräkning stämmer är det en verkligen stor summa för ett så glest befolkat område som Kajanaland. Ifall informationen Enberg skickade till militärledningen verkligen stämde är dock svårt att veta. Redan i början på år 1718 hade han nämligen tillsammans med Kärki samlat ihop ett kompani på över 100 man och börjat beskatta befolkningen. Ifall summan som frikompanierna plundrat av allmogen skulle ha rapporterats vara ännu högre är det möjligt att Enberg inte skulle ha beviljats denna skatt. Därför är en underdrift här möjlig.¹¹⁵

Enberg verkar inte ha rövat allmogen lika arbiträrt som sina föregångare och indrev istället den överenskomna mantalsskatten för åren 1716, 1717 och 1718. Denna tillföll enbart frikompaniet som med pengarna kunde köpa åt sig varor av allmogen. Problemet var dock att området led av hungersnöd och allmogen inte verkar ha haft mycket överlopps att sälja till frikompaniet. År 1720 hölls det nämligen åter igen ting i Paldamo var allmogen framförde sina klagomål mot frikompaniet. Partigångarna som anklagades bland annat för att under dessa år ha *"tillbytt sig Boskap för ganska ringa värde"* verkade inte bry sig över den hungersnöd befolkningen drabbats av.¹¹⁶

Hungersnöden var så stor att den bland annat sägs ha tvingat flyktingar över östgränsen till Ryssland. Till denna flykt bidrog även frikompaniets närvaro. Området var nämligen så fattigt att även frikompaniet hamnade i svårigheter då det inte fanns något kvar att beskatta. Därför begav sig Enbergs kompani i början på år 1718 emot sina order över gränsen till Karelen och plundrade oförhindrat flera byar.¹¹⁷ Härifrån hämtade de med sig förutom spannmål, hästar, boskap och värdefulla kopparkärl som befolkningen i Karelen

¹¹⁴ Syrjö 1997.

¹¹⁵ Kujala 1953, 231. Lindeqvist 1919, 353-356.

¹¹⁶ Sommar & höstting Paldamo 29.8.1720.

¹¹⁷ Kujala 1953, 231-232.

senare fick lösa ut emot en summa pengar. Rövartåget hämnades några månader senare när en rysk styrka gick över gränsen och skövlade de redan fattiga byarna i Kajanaland.¹¹⁸

Efter att Karl XII stupade i november 1718 var det klart att kriget inte längre kunde vinnas med en ny offensiv och fredsförhandlingar med de olika parterna började långsamt komma igång. Dessa förhandlingar var dock inte enkla och den ryska galärflottan fortsatte att plundra västkusten för att tvinga svenskarna till fred. För att förhindra härjningar inåt mot Västerbotten beslöt den svenska militärledningen att samla trupper i länet samt fortsätta frikompaniernas aktivitet i öster. Frikompanierna tilldelades vapen samt spannmål och gavs i uppdrag att samla ihop rekryter från Österbotten och Kajanaland. Major Enberg tillsattes som ledare över detta uppdrag och började med ett nytt frikompani samla ihop rekryter. Som det kan tänkas var allmogen i området mycket motståndigt mot detta och rekryterandet i Uleå, Ijo och Pudasjärvi gick inte som planerat. Därför drog sig kompaniet än en gång inåt mot Kajanaland.¹¹⁹

Under åren 1719–1720 upprätthöll sig frikompanierna i Kajanaland och gjorde, till allmogens förtret, räder över östgränsen. Dessa räder gjordes inte för att understöda allmogen utan var främst rövartåg för frikompaniets väl. Räderna ledde konstant till hämndsanktioner från den ryska sidan vilket orsakade befolkningen mycket lidande. Till exempel gjorde Kärkis kompani räder över till Karelen var de beskrivs ha härjat runt med samma grymhet som fienden. De mördade även hämndlystet män de misstänkte hade samarbetat med ryssarna. Under en rättegång efter kriget anklagades en grupp partigångare för att ha mördat en man vid namn Otarin samt torterat hans son genom bränning. Männen beskriver sig ha tjänat under Kärkis kompani och motiverat sitt dåd med att Otarin behandlat allmogen illa. Eftersom inget bevis på att de tillhörde ett frikompani fanns under rättegången dömdes de som vanliga rövare till döden.¹²⁰ Det verkar alltså som att frikompanierna på grund av klagomålen, men kanske främst på grund av resursbristen, flyttade sitt härjande utanför norra Österbotten och Kajanaland. Dessa räder gjordes som tidigare nämnt främst österut men även söderut in i Savolax. I Leppävirta anklagades Kärkis kompani för att ha brutit sig in hos befolkningen och tagit med allt vad de kunde bära.¹²¹

¹¹⁸ Sommar & höstting Paldamo 7.8.1723, 2261–2263.

¹¹⁹ Kujala 1953, 235.

¹²⁰ Vinterting Pielisjärvi 14.2.1722, Extra ordinarie ting Pielisjärvi 20.6.1722, 52–61.

¹²¹ Vinterting Leppävirta 3.-6.2.1724, 45–46.

Från denna tid i Karelen finns även en anekdot nämnd första gången av Magnus Alopaeus. Partigångarna skulle ha överfallit och torterat en man som tilldelats stora egendomar i Lappvesi av ryssarna. Mannen som getts namnet ”Kesilän teini” eller ”djeken från Kesilä” beskrivs ha överfallits utanför sin badstuga var han satt och spelade harpa. Partigångarna drog honom till skogen var de torterade honom och sedan grillade honom levande ovanför en eld. Om denna händelse finns det inga andra källor än Alopaeus nedtecknade anekdot och den är därför svår att ta som en direkt sanning. Dock har anekdoter som detta knappast uppstått ur ingenting och kan bra bygga på minnen om partigångarnas grymheter som levde kvar bland befolkningen.¹²²

Trots frikompanierna under åren 1719–1720 rörde sig mera utanför områdena varifrån klagomålen anlant betyder det inte att allmogens situation skulle förbättrats. Räderna kanske gjordes utanför områdena på fiendens, eller den under fienden levande allmogens, bekostnad men det betydde inte att Sveriges undersåtar lämnades ifred. Dessa räder gav upphov till stora hämndsanktioner från den ryska sidan som skickade plundringståg över till den svenska sidan. Det ledde även till att allmogen i de rysk kontrollerade områdena, som under dessa år inte länge utsatts för hård plundring av ryssarna, började förakta frikompanierna. Frikompaniernas närvaro ledde endast till misstänksamhet mot allmogen av ryssarna och på grund av detta blev flera torterade eller fick sätta livet till.¹²³ Denna cirkel av hämndsanktioner på grund av frikompaniernas närvaro hade varit normen redan tidigare under ockupationen. Bland annan i Sääksmäki sades ryssarnas härjningar eskalerat på grund av partigångarnas närvaro. År 1714 mördade partigångare en rysk soldat vid Ritvala i tidigare nämnda socken. Detta ledde till hämndsanktioner från ryssarna. De brände flera hus, piskade befolkningen så att några fick sätta livet till samt förde bort byns äldste till Tavastehus var han senare avled.¹²⁴

På grund av möjligheten till hämndsanktioner var det ganska självklart att allmogen förhöll sig fientligt mot frikompanierna. Denna motsättning går även att se i Stefan Löfvings memoarer, det närmaste som finns till en förstahandskälla angående förhållandet mellan allmogen och frikompanierna, ur en partigångares synvinkel. Under sina strövtåg bemöttes Löfving ofta aggressivt av allmogen och måste vara på sin vakt mot såväl dem som ryska soldater. Bland annat på Houtskär bemöttes Löfving motvilligt

¹²² Lindeqvist 1919, 356. Vilkuna 2006, 95.

¹²³ Kujala 1953, 234-235.

¹²⁴ Höstting Pälkäne, Sahalahti och Tyrväntö 23.10.1722. Vilkuna 2006, 95.

av en bonde vilket ledde till att han hotade honom med livet. *”Så snart dessa orden var uttalta, spände jag opp hanen (på muskötan) och befällte honom straxt falla på sina knän och läsa Fader vår, ty han skulle på blixten dö.”*¹²⁵

Frikompaniernas grymhet mot befolkningen samt de hämndsanktioner som deras räder förorsakade började ledde till att militärens ledning mot slutet av år 1720 började göra om sina planer. Fred slöts med Danmark i början på år 1720 samt Preussen och Hannover redan år 1719. Det var säkert att en fred med Ryssland inväntade inom en snar framtid. I de kontinuerliga klagomålen stod det klart att frikompaniernas närvaro endast förvärrade befolkningens situation och därför beslöts det att de skulle dras tillbaka. Om detta beslut gjordes på grund av medlidande eller utav ren realpolitik går dock att diskutera. I fredsfördragen med de tidigare nämnda makterna fick Sverige avstå från viktiga landområden och detta skulle bli fallet även med det kommande fredsfördraget med Ryssland. Militärledningen fruktade därför att frikompaniernas närvaro i Norra Österbotten och Kajanaland i värsta fall skulle leda till att befolkningen skulle vända sig emot den svenska makten och hellre tas under ryskt beskydd. Detta var något som inte fick ske i ingenmanslandet som låg utanför den ryska ockupationszonen.¹²⁶

Den 10 maj 1720 gav militärledningen slutligen ordern om att frikompanierna skulle kallas tillbaka bakom Torneå älv. Enberg samt största delen av partigångarna tillsattes i reguljära infanteriregementen i Västerbotten. Några kompanier, bland annat Kärkis, beslöts dock att fortfarande upprätthållas ifall de skulle komma till användning. Militärledningen ansåg det nödvändigt att fortsätta försörja dem så att det inte i värsta fall skulle övergå i rysk tjänst. Att militären såg detta vara en möjlighet betyder att de inte litade på dem och verkligen såg dem för vad de främst var, ett band med rövare. Dock verkar de ha betraktats vara för användbara för att avskaffas totalt. Detta gällde även de frikompanikaptener som fanns kvar efter att fred slöts med Ryssland år 1721. Några källor som hävdar till att de någonsin skulle åtalats för de grymheter allmogen beskyllde dem för finns inte. Några enskilda män som anklagades ha varit partigångare, eller vanliga rövare, ställdes in för rätta för våldsdåd efter kriget men till kaptenerna nådde lagens arm dock aldrig, Enberg fortsatte sin tjänst i den svenska armén medan Kärki slog sig ned Karleby och senare som bonde i Jockas.¹²⁷

¹²⁵ Hornborg 1929, 84.

¹²⁶ Kujala 1953, 234.

¹²⁷ Kujala 1953, 236, Marjomaa 1997a.

5. Avslutning

Frikompanikaptenerna njöt redan under kriget av en viss mytomspunnen status, speciellt hos den krigiska svenska kungen som kallade med den främsta av dem på sitt sista fälttåg. Efter kriget hade största delen av kaptenerna stupat medan de som fanns kvar slog sig ned i enkla förhållanden eller fortsatte sin tjänst i militären. Det ockuperade landet var fattigt och många gårdar öde. Flyktingarna återvände och ett långsamt uppbyggande påbörjades. Senast efter att landet ockuperades ytterligare engång cirka tjugo år senare blev ockupationen en del av det kollektiva minnet. Ockupationen blev en stor ofred och termen ofred kom att tillämpas på alla ockupationer från fienden i öst.

Flera år efter kriget författade en gammal partigångare sina memoarer och överlät dem vid sin död till biskopen i Borgå. Stefan Löfvings memoarer publicerades första gången i tidningar och bidrog till att bygga upp partigångarnas mytomspunna status. I mitten på 1800-talet avbildade Zacharias Topelius bland annat frikompanikaptenern Långström som heroisk figur. Denna trend fortsatte över sekelskiftet och blev en del av den unga finska nationens förflutna. Partigångarna blev figurer i nationalistisk litteratur och äventyrsromaner. De blev heroiska kämpar som trots den ryska ockupationen stannat kvar och mot alla odds idkat partisankrig mot fienden.

Denna undersökning har hämtat fram en annan sida av frikompanierna. Trots forskningen är ”ensidig” i och med att endast negativa källor presenterats är det de enda källor som finns bevarade för att ge oss en bild av hurdana frikompanierna var. Via klagomål som allmogen framfört till militärledningen har undersökningen hämtat fram att partigångarna ingalunda var några heroiska figurer. Detta syns inte endast i dessa klagoskrifter utan även i tingsrätter sammankallade efter kriget. Frikompaniernas närvaro belastade allmogen hårt och de anklagas i regel för precis samma brott som de ockuperande ryssarna. I klagoskrifterna framkommer hur de rövade, indrev skatter arbiträrt samt misshandlade och mördade allmogen utan hänsyn. Frikompanierna prioriterade främst sin egen försörjning och intresserade sig allmänt inte för att försvara befolkningen mot ryska räder. När de sökte sin fördel på fiendemark prioriterade de sin egen försörjning och trotsade ofta militärens order. I det ockuperade landet såg de inte skillnad på rysk soldat och allmoge utan plundrade fritt efter behag. Dessa plundringar ledde även till hårda hämndsanktioner från ryssarnas sida vilket belastade allmogen ytterligare. Befolkningen vände sig mot frikompanierna inte endast eftersom de belastade dem hårt utan även för att de visste att samkväm med dem skulle innebära straff från den ryska sidan.

Till allmogens anklagelser tog den svenska militärledningen ställning men några större åtgärder gjordes inte. Frikompanierna ansågs vara för viktiga för upprätthållandet av ingenmanslandet i norra Österbotten och Kajanaland. De kallades tillbaka först år 1720 då deras härjanden hotade allmogens trohet till den svenska kronan samt det kommande fredsfördraget med Ryssland.

Källor och litteratur

Källor

Otryckta källor

Riksarkivet Helsingfors (RA)

Tingsrätternas renoverade domböcker

Norra Österbottens domkrets renoverade domböcker
1717–1717 (KO a:34), 1720–1720 (KO a: 36),
1723–1723 (KO a:39)

Kymmene och Lappviks domkrets renoverade domböcker
1724–1724 (KO a:30)

Lill-Savolax domkrets renoverade domböcker
1723–1723 (KO a:23), 1724–1724 (KO a:24)

Karelens domkrets renoverade domböcker
1722–1722 (KO a:1), 1723–1723 (KO a:2)

Raseborgs domkrets renoverade domböcker
1724–1724 (II KO a:23)

Övre Satakunta domkrets renoverade domböcker
1722–1722 (KO a:34)

Tryckta källor

Finlands allmänna tidning 1856

Gummerus 1913

J. Gummerus, *Muistelmia Ison wihan ajoilta*, Jyväskylä 1913.

Litteratur

Aaltio 1928

E. A. Aaltio, *Herpmanin pojat. Keuruun sissipäälliköt isovihan aikana*, Jyväskylä 1928.

Aminoff-Winberg 2007

J. Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, Åbo 2007.

- Beckman 2010 M. Beckman, *Karl XII:s spion. Stefan Löfvings dagbok*, Stockholm 2010.
- Ericson 1995 L. Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred*, Stockholm 1995.
- Fogelberg & Viertola 1974 P. Fogelberg & J. Viertola, *Suomen teiden historia 1. Pakanuudenajalta Suomen itsenäistymiseen*, Helsinki 1974.
- Hornborg 1926 E. Hornborg, *En spanare under stora ofreden. Stefan Löfvings dagbok öfver hans äventyr i Finland och Sverige 1710-1720*, Helsingfors 1926.
- Ivalo 1921 S. Ivalo, *Suomalaisia sankareita*, Helsinki 1921.
- Kankaanpää 2001 M. J. Kankaanpää, *Suuri Pohjansota, Iso viha ja suomalaiset*, Virrat 2001.
- Kepsu 2014 K. Kepsu, *Den besvärliga provinsen: reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Helsingfors 2014.

- Klingenberg 2009 H. Klingenberg, *Repression och legitimering. Rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717-1721*, Åbo 2009.
- von Koskull 1953 W. von Koskull, *Finlands rättsväsen under stora ofreden*, Helsingfors 1952.
- Kujala 2001 A. Kujala, *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700-1714*, Helsinki 2001.
- Kujala 1953 L. Kujala, *Pohjanmaan puolustus suuren Pohjan sodan aikana*, Helsinki 1953.
- Kuvaja 1999 C. Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713-1721*, Åbo 1999.
- Kuvaja 2008 C. Kuvaja, *Karolinska krigare 1660-1721*, Helsingfors 2008.
- Kuvaja 2014 C. Kuvaja, *Ryssen i Karistrakten 1713 – slaget vid Landsbro och dess följder*, Västnyländsk årsbok 2014, Ingå 2014.
- Kuvaja 2020 C. Kuvaja, *När Finland stod i brand. Rysshärjningarna 1713-*

- 1714, Stockholm 2020.
- Laidre 1998 M. Laidre, *Segern vid Narva. Början till en stormakts fall*, Stockholm 1998.
- Lindeqvist 1919 K. O. Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa*, Porvoo 1919.
- Marjomaa 1997a R. Marjomaa, *Kärki, Lauri*, Suomen kansallisbiografia 4, Helsinki 1997.
- Marjomaa 1997b R. Marjomaa, *Luukkoinen, Taneli*, Suomen kansallisbiografia 4, Helsinki 1997.
- Perlestam 2008 M. Perlestam, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008.
- Vilkuna 2006 K. Vilkinson, *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, Helsinki 2006.
- Villstrand 1992 N.E. Villstrand, *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679*, Åbo 1992.
- Ranta 1987 R. Ranta, *Viipurin komendanttikunta 1710-1721*, Helsinki 1987.

Syrjö 1997

V-M Syrjö *Longström, Pehr*,
Suomen kansallisbiografia 4,
Helsinki 1997.

Uddgren 1906

H. E. Uddgren, *Kriget i Finland
1713*, Stockholm 1906.

Uddgren 1909

H. E. Uddgren, *Kriget i Finland
1714*, Stockholm 1909.